

Առաջաբան

ՏԱԹԵՎԱՑՈՒՑ ՄԻՆՉԵՎ ՏԱԹԵՎԱՑԻ

Սույն աշխատությունը ներկայացնում է 17-րդ դարի մեր մեծահամբավ հայրապետներից Մովսես Տաթևացու կյանքն ու գործունեությունը: Գրքույկի լույսընծայման առիթը հանդիսացավ նրա մնջման տարելիցի 370-ամյակը (1632-2002 թթ): Գրքույկը ներառում է նաև բոլոր այն մեծանուն անձանց, որոնք առնչություն են ունեցել այս երանելի հայրապետի հետ: Եվ որովհետև նրա անունն էլ սերտորեն կապված է եղել Անանիա առաքյալի անապատի (վանքի) հետ, ուստի կպատմվի նաև սուրբ Անանիայի և մինչև Մովսես Տաթևացին եղող և նրան հաջորդող այն սուրբ այրերի մասին, որոնք առնչվել են սույն անապատին, որպեսզի լավագույնս ճանաչենք նրանց և իմանանք այն դերն ու նշանակությունը, որ նրանք և այս վանքն ունեցել են հայ հոգևոր կյանքում: Եվ կտեսնենք, թե ինչ երախտագիտության և գովքի են արժանացել նրանք թե՛ իրենց ժամանակակիցների, թե՛ հետնորդների կողմից: Թեպետ ներկայացվող նյութը սկսվում է առաքելական ժամանակաշրջանից և ավարտվում մեր օրերով, սակայն այն ուղղակիորեն սկզբից մինչև վերջ առնչվում է Մովսես Տաթևացի հայրապետի անվան հետ: Այսօր անապատի տեղում կանգուն է մնացել Անանիայի մատուռը, ինչպես նաև մեզ բոլորիս հայտնի սուրբ Ջորավոր եկեղեցին:

Գրքույկում շոշափվում են նաև այն հարցերը, թե ինչու է եկեղեցին ստացել Ջորավոր անունը և թե ինչ հոգեշահ և գիտաճանաչող գործունեություն է դարեդար ծավալվել այս վայրում:

Աշխատությունը նպատակ է հետապնդում նաև ներկայացնելու մերօրյա հայորդիներիս հաճախ ոչ արժանավոր գիտակցված հոգածությունը և հարգանքը մեր սուրբ հայրերի հիշատակի հանդեպ: Այսօր մեր գովելի հարգանքի տուրքն ենք մատուցում հայ ազատագրական շարժման և մշակույթի մեծերի հիշատակին՝ օտար ափերից նրանց աճյունները բերելով և հայրենի հողում ամփոփելով: Բայց միևնույն ժամանակ մենք այստեղ կտեսնենք, որ մեզանում, մեր կողքին կան մեր երկրի և եկեղեցու մեծանուն այրերի անարգ և անխնամ վիճակում գտնվող շիրիմներ, որոնցում նջածները ազգի և եկեղեցու համար իրենց անձերը որպես կենդանի զոհ են մատուցել:

Դույս ունենք, որ այս համեստ գրքույկը կնպաստի, որ մենք մոր և հոգածու աչքով նայենք սուրբ Ջորավոր եկեղեցուն և ըստ արժանվույն գնահատենք այս մեծագույն այրերի հիշատակը:

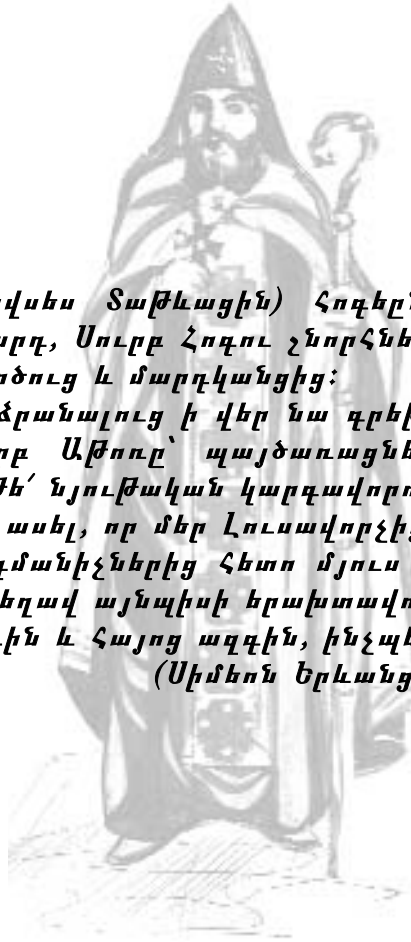
Մ Ո Ւ Տ Ք

«Նա (Մովսես Տաթևացին) հոգեւրնկալ այր էր, առաքինազարդ, Սուրբ Հոգու շնորհներէ բնակարան՝ սիրված Աստծուց և մարդկանցից:

Գահ բարձրանալուց ի վեր նա գրեթե հիմքից նորոգեց Սուրբ Աթոռը՝ պայծառացնելով այն թե՛ հոգևոր, և թե՛ նյութական կարգավորութեամբ:

Կարելի է ասել, որ մեր Լուսավորչից, նրա թոռներից և թարգմանիչներից հետո մյուս հայրապետներից ոչ ոք չեղավ այնպիսի երախտավոր և բարերար Սուրբ Աթոռին և հայոց ազգին, ինչպես նա»:

(Սիմեոն Երևանցի, «Զամբռ»):

Առաջին հայացքից ինչ-որ տեղ անշուք, բարձրահարկ շէնքերի մեջ ծվարած Երևանի սուրբ Զորավոր Աստվածածին եկեղեցին իր անպաճույճ ու համեստ, հեզ և խոնարհ արտաքինի ներքո պարփակում է դարերի խորքից եկած մեծ խորհուրդներ և եղելութուններ, որոնց մասին, ցավոք, շատ քիչ բան է հայտնի մեր այսօրվա հանրութեանը: Այս վայրը եղել և մնում է Հայաստան աշխարհի մեծագույն սրբատեղերից մեկը, որտեղ դարեր շարունակ կենցաղավարել և գործել են մեր եկեղեցու մեծագույն հայրերից շատերը: Նրանցից մի քանիսը այստեղ արժանացել են վարդապետական գավազանի, ոմանք էլ ձեռնադրվել են եպիսկոպոս: Մեր մեծահամբավ հայրապետներից ոմանք իրենց երկրային կյանքի ամենաբեղուն շրջանն անցկացրել են այս վայրում, որը դարեր շարունակ գործել է որպես անապատ և կոչվել սուրբ Անանիայի անվամբ:

Այս հայրապետներից մեկը՝ Մովսես Տաթևացին, դեռ իր վարդապետութեան շրջանում նորոգեց այս սրբավայրը՝ իր շուրջը հավաքելով ճգնազգայաց բարեպաշտ անձանց՝ այն նորից դարձնելով ծաղկուն և գործող վանք, և նա այստեղ ձեռնադրվեց եպիսկոպոս և իր կաթողիկոսութեան օրոք էլ հաճախակի այցելում էր իր սիրելի վանքը: Նախախնամութեան կամքով էլ իր մահկանացուն կնքեց այս վայրում՝ 1632 թվականի մայիսի 14-ին, որի 370-րդ տարելիցի առթիվ սուրբ Զորավոր եկեղեցում մատուցվեց Սուրբ և անմահ Պատարագ:

Սակայն, մինչև երանելի հայրապետի վարքը ներկայացնելը, հարկ է անդրադառնալ այն բանին, թե ինչո՞ւ այս վայրը կոչվեց Անանիայի անապատ և ի՞նչն է ձգողական ուժը այս

սրբավայրի, որ դարեր շարունակ բազում մեծահամբավ կրոնավորների և քրիստոնյա ուխտավորների է հավաքել իր շուրջը: Դարեր առաջ, ինչպես ասում է Առաքել Դավրիժեցին, «վաղնջական ժամանակներից» այստեղ են բերվել և ամփոփվել Տիրոջ 72 աշակերտներից մեկի՝ սուրբ Անանիա առաքյալի նշխարները, որոնց վրա կառուցվել է մատուռ-դամբարան: Սա «Գործք Առաքելոցում» հիշատակված այն Անանիան է, որը բժշկեց Պողոս առաքյալի աչքերը: Նրա մասին ավելի մանրամասն պատում կա «Լիակատար վարք սրբոց»-ում, որն էլ առաջին անգամ աշխարհաբարով ներկայացնում ենք ձեզ:

ՍՈՒՐԲ ԱՆԱՆԻԱ ԱՌԱՔՅԱԼԻ ՎԿԱՅԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

Աշակերտների մեջ անվանի և ընտրյալ դասի մեջ երևելի սուրբ Անանիա առաքյալը Քրիստոսի 72 աշակերտներից մեկն էր, որը համարվում էր նաև սուրբ առաքյալներ Պետրոսի և Անդրեյի աշակերտը և բազում հարցերում՝ նրանց գործակիցը, մինչև որ հավատի Վեմի կողմից ձեռնադրվեց Դամասկոսի եպիսկոպոս: Ենթադրվում է, որ այն եղել է նրա (Անանիայի) ծննդավայրը:

Անանիան մարմնով փառահեղ էր, հեզ և սրտով հանդարտ, լի՝ Աստծո Հոգով, խոսքով՝ հարուստ, գործերում՝ զվարթ: «Գործք Առաքելոց»-ում տրվում է նրա կատարյալ գովքը, որտեղ սուրբ Ղուկասը պատմում է, թե ինչպես Տերը երևաց նրան և մտերմորեն պատվիրեց՝ գնալ ու գտնել Դամասկոս եկած Սողոսին և մկրտել ընտրյալ այդ անոթին, որը տեսիլքում տեսնելով Անանիայի կերպարանքը՝ սպասում էր նրա գալստյանը, որպեսզի սա բժշկի իրեն հոգու և մարմնի կուրուկությունից: Եվ ի՛նչ անվեհերուկյամբ և որդիական համարձակուկյամբ Անանիան իր տարակուսանքների փարատման համար խնդրեց Տիրոջը և պատասխան ստացավ Նրա-

նից, որովհետև խորշելի էր բոլորի համար Սողոսի անունը: Եվ այնուհետև տիրաբար գնաց ու քարոզեց նրան և Սողոսին դարձրեց Պողոս. քանզի ձեռքը դնելով նրա վրա՝ լուսավորեց նրա խավարած աչքերը, մկրտեց ու զորացրեց նրան՝ դարձնելով ճշմարտության քարոզիչ: Եվ մեծն Անանիան նրա մեջ տեսավ հեթանոսների վարդապետին, Աստվածապարզ և վարժապետին, որի գործերին ու վաստակին հետագայում հաղորդ եղավ:

Այս ամենի մասին Պողոսն ինքը հազարապետի ատյանում, Երուսաղեմի բոլոր հրեաների առաջ պատմել է պարծանքով. «Անանիա անունով մի մարդ՝ երկյուղած ըստ օրենքի և վկայված Դամասկոսում բնակվող բոլոր հրեաների կողմից, եկավ կանգնեց ինձ մոտ և ասաց. «Սավո՛ւղ եղբայր, վե՛ր նայիր», և ես իսկույն վեր՝ նրան նայեցի. այդ պահին բացվեցին իմ կուրացած աչքերը, և ես տեսա նրան: Եվ նա ասաց ինձ. «Մեր հայրերի Աստվածը առաջուց ընտրեց քեզ, որ ճանաչես Նրա կամքը և տեսնես Արդարին, լսես Նրա բերանի ձայնը, որպեսզի բոլոր մարդկանց մոտ Նրա վկան լինես այն բաների համար, որ տեսար և լսեցիր: Արդ, ինչո՞ւ ես հապաղում, վե՛ր կաց, մկրտվի՛ր և լվա քո մեղքերը՝ Նրա անունը կանչելով»» (Գործք. 22.12-16):

Մինչև այստեղ Սուրբ Գրքից էր, իսկ վկայաբանները նրա մասին ավանդում են այսպես. «Արդ, թեպետ սուրբ Անանիա առաքյալի աթոռը Դամասկոսում էր, որտեղ կային ոչ սակավ աշակերտներ և հավատացյալներ, սակայն նա հաճախ քարոզում էր Ավետարանը ասորիների և պաղեստինցիների երկրի շրջակայքում, կատարելով հրաշքեր և գործեր Քրիստոսի անունով՝ տարիներ շարունակ կրելով հանդերձ բազում հալածանքներ հրեաների և հեթանոսների կողմից: Եվ այնպես եղավ, որ նա քարոզուկյամբ շրջում էր Հելլեթերուպոլսում (որը թարգմանվում է «ազատ քաղաք») և նրա շրջակայքում: Եվ բռնեցին նրան կռապաշտները, որ բնակվում էին Բեթագավր ավանում՝ Հորդանանից դեպի արևմուտք, որը, ըստ

ոմանց, կոչվում է Բեթալուհիմ, որը մի մղոն հեռու է Հելլեթե-
րուպոլսից, Գազայից դեպի վար: Եվ կանգնեցրին նրան դա-
տավորի առջև, որին կոչում էին Լիկիանոս կամ Ղուկիանոս,
որը հույժ թշնամի մի այր էր Քրիստոսի անվանը և սաստիկ
ջատագույր չաստվածների, որոնց պաշտում էին կայսրերը:

Առաջինը սա սկսեց քաղցրութամբ խոսել սուրբ առաք-
յալ Անանիայի հետ և ասաց. «Ով դու այր, տեսնում եմ քեզ
որպես մի սքանչելատեսիլ իմաստունի և հանճարեղ այրի-
արդ, եթե լսես ինձ, բազում բարիքների կարժանանաս դու.
այժմ մոտեցիր և զոհ մատուցիր աստվածներին, որպեսզի
չարաչար տանջանքներով անձդ կորստյան չմատնվի»: Պա-
տասխան տվեց նրան սուրբ Անանիան և ասաց. «Կուռքերին
ես զոհ չեմ մատուցի, և խուլ ու համր բազիներին չեմ
երկրպագի, որոնք բնակարան են դեերի, այլ կերկրպագեմ
Հիսուս Քրիստոսին՝ իմ Տիրոջը, և ճշմարիտ Աստծուն, Որը
մեզ համար եղավ գիտության լույս և Որին մեր իսկ աչքերով
տեսանք, քանզի Նա մարմնով եկավ աշխարհ և մեզ ազատեց
կուռքերի մոլորությունից, ինչի համար և ես պատրաստ եմ
տանջանքների և մահվան, քան թողնեմ ճշմարտությունը և
մոլորվեմ խաբեությունը»: Բարկացավ դատավորը և ասաց.
«Կարծում եմ, թե մարմնիդ մեծություն և զորություն վրա
հույս դնելով աշխատում ես արհամարհել տանջանքները,
որով և քո իմաստությունը քեզ անմտություն է մղում»: Ապա
ասաց դահիճներին. «Մերկացրե՛ք և չարաչար ծեծե՛ք
դրան»: Իսկ առաքյալը աչքերը և ձեռքերը երկինք բարձ-
րացնելով՝ ասաց. «Տե՛ր Հիսուս Քրիստոս, զորությունների՝
Աստված, թող թշնամին ինձ իր թակարդը չգցի, այլ թող ես
էլ արժանի լինեմ հանուն Քեզ չարչարանք կրելու և Քո
պսակով զարդարվելու՝ իմ կյանքով և մահով Քո ընտրյալ աշ-
ակերտների շարքը դասվելու համար»: Այնժամ գազանաբարո
դահիճները անողորմաբար հարվածում էին սրբի թիկունքին
չոր արջառաջիկերով, իսկ պաշտոնյաներից մեկը աղաղակում
էր. «Հնազա՛նդ եղիր դատավորին և զոհեր մատուցիր հզոր

դիցերին»: Իսկ սուրբը ոչ մի
պատասխան չէր տալիս և
ոչինչ էր համարում մարմնա-
կան ցավերը Քրիստոսի սիրո
դիմաց: Դատավորը շարու-
նակեց բարի խոսքերով հրա-
պուրել նրան և ապա, ըստ իր
լրբություն, կշտամբեց սրբին
և կախել տվեց փայտից, քե-
րել տվեց նրա մարմինը եր-
կաթե քերիչներով մինչև ոս-
կորները և ջահերով խանձել
տվեց վերքերը: Մինչ այդ
տանջանքների մեջ էր երանե-
լին, ասաց նրան դատավորը.
«Մինչև ե՞րբ չպիտի հնա-
զանդվես ինձ և հանձն չառ-
նես մեծարել անմահ դիցե-
րին, որոնց պաշտում է ինք-
նակալը»: Պատասխանեց
նրան Անանիան. «Ինչո՞ւ ես
ստիպում ինձ, որ պաշտեմ
սնոտիներին, մեռելոտիներին
և գարշելիներին, որոնք
մարդկանց ձեռքի գործ են՝ կերտված փայտից, քարից և պղն-
ձից, և ինչպե՞ս չես հասկանում անմտությունը նրանց,
որոնք անբանը և անշունչը աստվածային անվամբ են պատ-
վում և իրենց ստեղծածին արարիչ են համարում՝ ապավինե-
լով նրանց»: Այնժամ ամոթահար եղավ դատավորը և քաղա-
քից դուրս հանելով՝ քարկոծել տվեց նրան: Եվ այդ պահին
ասաց սուրբ առաքյալը. «Ո՛վ Թագավոր թագավորների, Տե՛ր
տերերի, ընդունի՛ր իմ անձը որպես Քեզ պատարագ, որպես
ընդունելի զոհ՝ ի փառս Քո սուրբ անվան», և այդպես ավան-

դեց հոգին:

Իսկ սրբի մարմինը, որ ծածկված էր քարերով, նրա աչակերտներն ու ծանոթները վերցրին, տարան թաղեցին Դամասկոսում՝ իր հայրենի ժառանգությունում, Տիրոջ 70 թվականին:

Սուրբ առաքյալ Անանիայի բնակավայրը, ըստ հին դարերի գանազան մատենագիրների, հիշատակվում է Դամասկոսը, որոնք ասում են, թե այնտեղ եկեղեցի կառուցվեց Փրկչի և Նրա առաքյալ Անանիայի անունով, հետո այլազգիները այն իրենց համար մզկիթ դարձրին: Իսկ նրա պատվական նշխարները, ինչպես ասում են, առաջինը տարան Դամասկոս՝ Հուգայի ապարանքը, որտեղ ժամանակին կենում էր Պողոսը, և այնտեղ ևս գեղեցիկ տաճար կառուցվեց: Որոշ ժամանակ անց նշխարները փոխադրվեցին Հոռոմ, որտեղ սրբի գլուխը երբեմն ի ցույց էին դնում սուրբ Պողոսի տաճարում: Նրա որոշ նշխարներ էլ պահվում են սրբուհի Բրասկետայի եկեղեցում: Կառուս 43-րդ կայսրը, որը և արքան էր Բոհեմի, խնդրեց և վերցրեց Հոռոմից սուրբ Անանիայի գլուխը, ոսկով և արծաթով զարդարեց այն, ապա նորից ընծայեց Բրասկետայի եկեղեցուն»:

Հետագայում նրա սուրբ նշխարները բերվեցին Հայաստան և ամփոփվեցին Երևանում, որի շիրմի վրա դեռ վաղեմի ժամանակներից կանգնեցված է մի մատուռ. այն կոչվեց «Անանիայի դամբարան» և դարձավ մեծ ուխտատեղի, ապա՝ վանք, որ կոչվեց «Անանիայի անապատ»: Այդ մասին պատմում են Թովմա Մեծոփեցին, Առաքել Դավրիժեցին, Ղևոնդ Արիշանը, Մաղաքիա Օրմանյանը և այլք:

Տերը նրան օժտել էր բազում շնորհներով՝ նաև հրաշագործություններ, որը չզաղարեց նրա ննջելուց հետո էլ, քանզի նրա սրբասուն նշխարներն էլ իրենց մեջ կրում են սքանչելագործ գորություն: Եվ նրա սբ. նշխարների այս վայրում գտնվելով է նաև պայմանավորված «Զորավոր» անվանումը, որի մասին եղած վկայություններից է վաղ շրջանի (1450 թ.) մի ձեռագիր: Այս ձեռագրի հիշատակարանում, որը թողել է գրիչ

Հովհաննեսը, ասվում է, որ այն ընդօրինակվել է Երևանում, Անանիայի ամենագոր գերեզմանի հովանու ներքո՝ «Ի փոքրիկ յանապատիս Երեւանաւ եւ ընդ հովանեալ ամենագոր սբ. Անանիա առաքելոյ գերեզմանիս»:

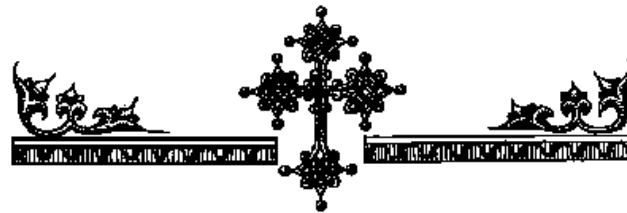
Այս վայրը ժամանակ առ ժամանակ եղել է ծաղկուն վանք: Իսկ ինչո՞ւ՝ ժամանակ առ ժամանակ. որովհետև բազում ռազմատենչ ազգերի ասպատակության թատերաբեմ է եղել Հայաստան աշխարհը, որի հետևանքով ավերվել են ոչ միայն գյուղերն ու քաղաքները, այլև վանքերը, անապատներն ու եկեղեցիները:

Եվ հոգևոր կյանքը ևս պայմանավորված լինելով այս իրավիճակներից՝ մե՛կ վերելք է ապրել, մե՛կ՝ անկում:

Սբ. Անանիայի անապատն էլ, իր վրա կրելով այս բազում աղետների հետևանքները, երբեմն լքվում էր և ապա նորից զարթոնք ապրում: Քանզի ինչքան էլ ավերվում էին շինությունները զավթիչներից և բնական աղետներից, միևնույն է՝ սբ. առաքյալի մասունքները Աստծո նախախնամությամբ մշտապես անխախտ մնում էին իրենց տեղում՝ նորից ու նորից իր շուրջը հավաքելով միաբանների, ուխտավորների և հայոց աշխարհի մեծանուն այրերի:

Չնայած այն բանին, որ Երևանում եղել են այլ վանքեր ևս, սակայն, որպես առանձնահատուկ, իր համբավով միշտ շեշտվել է սբ. Անանիայի անապատը:

Այդ առանձնահատուկությունն ըստ արժանվույն գնահատած և այս սուրբ վայրի հետ առնչված անձանց մասին կպատմվի ստորև:

ՍՈՒՐԲ ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԿՈՁԵՌՆ

Ըստ պատմիչների, Երևանում է վախճանվել 11-րդ դարի հայոց հռչակավոր վարդապետ սբ. Հովհաննես Կոզեռնը և թաղվել Անանիայի անապատից ընդամենը 3-4 հարյուր մետր հեռու գտնվող բլրի վրա, որը հետագայում կոչվեց նրա անվամբ՝ «Կոզեռնի բլուր»։ Եզրակացնելով այս սրբավայրի «Վաղնջական ժամանակներից» գոյություն ունենալուց և նրա մեծահամբավությունից, և նրա մերձակայքում մեծ վարդապետի գերեզմանի առկայությունից, կարծում ենք, որ նա իր կյանքի վերջին շրջանն անցկացրել է այս սրբատեղիում և իր մահկանացուն էլ կնքել է այստեղ։

Հետաքրքիր է և կարծես անուղղակի ապացույց այդ բանի նաև այն, որ այս անապատում են իրենց մահկանացուն կնքել վերը նշված Մովսես Տաթևացի կաթողիկոսը և մեծ վարդապետ, արտաքին գրոց գիտակ Մելքիսեթ Վժանցին և թաղվել նույն բլրի վրա՝ սուրբ Հովհաննես Կոզեռնի կողքին։ Եվ կարծես թե սա ի սկզբանե եղել է այս անապատի գերեզմանոցը, այնուհետև վերածվել համընդհանուր գերեզմանոցի։

Արիստակես Լաստիվերտցին, իր «Պատմության» մեջ թվարկելով 10-11-րդ դարերի վարդապետներին, հիշատակում է նաև սբ. Հովհաննես Կոզեռնին։

«Այն ժամանակ վարդապետներն էին Սարգիսը, Տիրանունը և Ենովքը՝ կաթողիկոսարանում, Սամվելը, որ Կամրջաձորի վանքի առաջնորդն էր, Հովսեփը, որ Հնձուց նախագահն էր, Ստեփաննոս Տարոնացին, որ աշխարհապատում գիրքը շարադրեց սքանչելի ոճով՝ սկսելով այն առաջին մարդուց և վերջացնելով Գաբրիել վախճանով, որի մասին էլ այս պատմությունն է, նույն գավառացի Հովհաննեսը, որին

Կոզեռն* էին անվանում, որը և մեր հավատի վարդապետությունը գրեց, չափազանց բանագետ Գրիգորը (Նարեկացին) և շատ ուրիշներ, որոնց օրերում ուղղափառ եկեղեցու զորությունը շատ բարձրացավ։ Իսկ նրանք, որոնք խեթ աչքով էին նայում մեզ սրանց վարդապետական գործերից սմբած՝ մկնեթի նման սողոսկելով պատերի ծակերն էին մտնում»։

Այնքան մեծահամբավ էին այս սբ. վարդապետները, որ նրանց մասին գիտեին ոչ միայն Հայաստանում, այլև նրա սահմաններից դուրս։ Բյուզանդիայի կայսր Վասիլ 2-րդը հաճախ դիմում էր նրանց օգնությունը տոմարագիտական և այլ հարցերի պարզաբանման համար. «Նա հանվանե գիտեր հայր Հովսեփ Ընծայեցուն, լսել էր նաև Հովհաննեսի՝ Կոզեռն մականվանյալի մասին։ Վասիլն, ահա, նամակ գրեց հայոց արքա Հովհաննեսին, խնդրելով, որ նա իր մոտ՝ Կոստանդնուպոլիս ուղարկի նրանց, որպեսզի նրանցից իմանա ճշմարտությունը և Զատիկի իսկական օրը։ Նրանք, սակայն, հանձն չառան գնալ, բայց իրենց խորագնին քննության արդյունքը մանրամասն հայտնեցին կայսեր» (Մատթեոս Ուռհայեցի, «Ժամանակագրություն»)։

Երբ Տրապիզոնում շրջահանքի ժամանակ Պետրոս Գետադարձ հայրապետի ձեռքով գետը մեծ հրաշքով կանգ առավ և ծագեց հրաշափառ լույսը՝ ի զարմանս կայսեր և հունաց ազգի, նրա հետ և նրան աղոթակից էր նաև սբ. վարդապետ Հովհաննես Կոզեռնը։

Սա զարդարված էր բազում շնորհներով, որոնցից էր նաև մարգարեություն շնորհը։ Երբ 1037 թվականին մեծ և ահավոր նշաններ երևացին Հայաստանում (արեգակի խավարում, երկրաշարժ և այլն), բոլորը՝ սկսած թագավորից և կաթողիկոսից, իրենց հայացքը հառեցին սբ. վարդապետի կողմը՝ իմանալու այս սահմուկեցուցիչ երևույթների պատճառը։

«Ահաբեկվել ու սարսափ էին ապրում բոլոր արարածները

* Ենթադրվում է, «որ ուղտի ձազը» նշանակող **Կոզեռն** մականունը Հովհաննեսը ստացել է շատ ծնրադրելու պատճառով։

և վիճակից դուրս գալու ելք չէին գտնում. սոսկալի նշանից զարհուրած և լեղապատառ՝ նրանք շվարել էին: Այդ ժամանակ հայոց հայրապետ տեր Պետրոսը և Հովհաննես թագավորը պատվական մարդկանց ուղարկեցին հայոց սուրբ վարդապետ Հովհաննես Կոզեռնի մոտ՝ իմանալու՝ երևույթի նշանակությունը մասին: Նա սուրբ մարդ էր, հիանալի ճգնավոր, Աստծո Հին ու Նոր Կտակարանների մեկնիչ և վարդապետական շնորհքով օժտված: Հայոց վարդապետի մոտ ուղարկվողներն էին Գրիգոր Մագիստրոսը՝ Վասակի որդին, Հայկազուն մեծ Սարգիսը, հայոց երկրի մի քանի այլ ազատներ և քահանաներ. նրանք զնացին իմանալու ահավոր նշանի... երևալու պատճառը: Գնալով հայոց վարդապետի մոտ՝ նրան գտան վշտահար, երեսն ի վայր գետնին ընկած, արցունք թափելիս: Նա այնպես դառնորեն էր լաց լինում և աղաչում, որ ոչ ոք չհամարձակվեց նրան որևէ բան հարցնել: Նրան գտան խոր սգո մեջ ընկղմված, անչափ ցավաբեկ. նա անվերջ արտասուք էր թափում և կուրծքն էր ձեծում: Հայոց իշխանները նստեցին Հովհաննես վարդապետի մոտ և մինչև օրվա վեցերորդ ժամը չհամարձակվեցին խոսել ու ահավոր երևույթի մասին հարց տալ» (Մատթեոս Ուռհայեցի):

Եվ ապա ելնելով իր տեղից՝ վշտաբեկ վարդապետը բացատրում է նրանց այդ նշանների իմաստը, որ ի վերուստ հայտնվել էր նրան: Տեսիլքում կանխագուշակվում էին աշխարհի և մասնավորապես, Հայաստանի վրա գալիք աղետները և հասարակության բոլոր դասերի հոգևոր ու բարոյական վատասերման այլազան երևույթներ, որոնք մեկ առ մեկ նկարագրված են «Ժամանակագրություն» մեջ:

Հիմնվելով վերոհիշյալ այն փաստերի վրա, որ սբ. Հովհաննես Կոզեռնը կյանքի վերջին շրջանում ապրել է սբ. Անանիայի անապատում և այստեղ էլ վախճանվել, կարելի է հետևություն անել, որ հայոց մեծերն այստեղ են եկել՝ նրանից իմանալու այդ արհավիրքների պատճառներն ու մեկնությունները:

- «Հովհաննես Կոզեռնը թողել է մի քանի աշխատություններ՝
- Ա) Տեսիլք, որ աշխարհի կործանումն է գուշակում,
 - Բ) Գիր հավատոց,
 - Գ) Մեկնություն տոմարի,
 - Դ) Վասն Վարդավառի:

Ն. Ակինյանը նրան է վերագրում նաև Շապուհ Բագրատունու անունով հրատարակված պատմությունը: Իսկ Անդրեաս Բյուզանդացի տոմարագետը Հովհաննես Կոզեռնի տոմարագիտական աշխատանքի մասին գրել է մի հատուկ գլուխ, որը վերնագրված է՝ «Մեկնություն Տոմարի զոր արարեալ ի Յովհաննես վարդապետի, որ մականուանէին Կոզեռն»:

Ահա այդ գիտուն վարդապետն է, որ իր կյանքի վերջին տարիները անց է կացրել Երևանում և այդտեղ էլ ստեղծագործել» (Թ. Հակոբյան, «Երևանի պատմություն»):

Եթե վերը բերված հիմնավորումներից ելնելով միայն եզրակացրինք, որ Հովհաննես Կոզեռնը ապրել և գործել է այս անապատում, ապա մյուս մեծանուն դեմքերի այս վայրում լինելու մասին առավել հստակ վկայություններ կան:

ՍԲ. ԱՆԱՆԻԱՅԻ ԱՆԱՊԱՏԸ 15-ԲԳ ԳԱՐՈՒՄ

Այսպես, 1409 թվականին Անանիայի անապատում հանգրվանել են նաև մեր այլ մեծանուններ՝ «տիեզերալույս վարդապետ, եռամեծար, երիցս երանեալ» սբ. Գրիգոր Տաթևացին մեծահամբավ այլ սբ. այրերի հետ, որոնց մեջ՝ նաև Առաքել Սյունեցին. Մեծոփա վանքից Տաթև վերադառնալիս այցելում է այս անապատը և սբ. Անանիայի գերեզմանի վրա վարդապետական զավազան է շնորհում Թովմա Մեծոփեցուն և այլ վարդապետների:

«Երբ Տաթևացին իր աշակերտների մի մասի հետ գալիս է Քաջբերունիք, Թովման ավելի քան մի տարի ևս լսում է սիրելի ուսուցչին Մեծոփա վանքում և նրանից վարդապետական զավազան և իշխանություն ստանում: Դա տեղի է ունե-

նում 1409թ. Երևանում՝ սբ. Անանիա առաքյալի անապատում, որը գտնվում է քաղաքի հյուսիսում՝ այգիների մեջ, Հրազդանի ձախ ափին, Կողեոն բլրի ստորոտում (այժմ Թումանյան և Մոսկովյան փողոցների խաչմերուկում, սբ. Զորավոր եկեղեցու տեղում): Նոյեմբերի վերջերին ամենայն հայոց բաբունապետ Գրիգոր Տաթևացին, Սաղմոսավանքի և Եղվարդի դպրոցների բաբունապետներ Հակոբ և Սիմեոն վարդապետների, Առաքել Սյունյաց եպիսկոպոսի, Հովհաննես Մեծոփեցու, Գալուստ Վանանդեցի վարդապետի, Քաջբերունիքից եկած և Տաթևացուն ուղեկցող այլ վարդապետների, եպիսկոպոսների, աշակերտների, Երևանի վանքերի ու եկեղեցիների միաբանների ու բնակիչների ներկայությամբ, մեծ հանդիսավորությամբ և շուքով «գալազան իշխանութեան» շնորհեց Թովմա Մեծոփեցուն, Մկրտիչ Նահապետեցուն, Կարապետ Խառաբաստեցուն, Մկրտիչ Օրբելյանցին, Մկրտիչ Հողձեցուն, Սարգիս Մեծոփեցուն և այլոց» (Ա. Մաթևոսյան, «Մեծոփա վանքի գրչության կենտրոնը»):

Ստանալով վարդապետական գավազան և իշխանություն՝ Թովմա Մեծոփեցին իր վարդապետ եղբայրներից ոմանց հետ միառժամանակ մնում է սուլյն անապատում:

«Երևանում Թովմա Մեծոփեցին Գալուստ վարդապետին և Սիմեոն գրչին ընդօրինակել է տալիս Գրիգոր Տաթևացու «Քարոզգիրքը», որն ավարտվում է 1410թ: Ընդօրինակությանը մասնակցում է նաև ինքը՝ «Պիտականուն վարդապետս Թովմա ստացա զերկրորդ հատորն «Քարոզգրոցս»... յամի թուականութեան մերս տուժարի ՊԾԹ (1410)- երրորդի բազում աշխատութեամբ եւ չարչարանաւք... ի գաւառիս Այրարատեան, յանապատիս Երեւանոյ, առ զբան սուրբ տաճարիս Անանիայ առաքելոյ, ձեռամբ երախտաւորի... Գալուստ վարդապետի... եւ Սիմէօն կրօնաւորի: Եւ մասն ինչ ես՝ տրկարս, հոգով եւ մարմնով գծագրեցի, ի յուսումն վարդապետաց եկեղեցոյ»: Սկզբի մասն ընդօրինակել է Գալուստ վարդապետը 1409թ.: Մյուս կեսի գրիչ Սիմեոնը վախճան-

վում է ձեռագիրն ավարտելուց հետո: Ի դեպ, սա Երևանից մեզ հասած հնագույն ընդօրինությունն է: Այդ թվականին պետք է դնել նաև Թովմա Մեծոփեցու դասընկեր Մկրտչի ընդօրինակած Հարցմանց գիրքը, որին օգնել է Թովմա Մեծոփեցին» (նույն աշխատությունը):

Մեծոփեցին, հետագայում դառնալով Մեծոփա վանքի վանահայր, մեծ համբավի է արժանանում իր սրբակենցաղ վարքի, պատմագրական աշխատությունների, քարոզչական և ուսուցչական անդուլ գործունեության համար: Սակայն նրա հիշողության մեջ միշտ վառ է մնում սուրբ Անանիայի անապատում իրեն վարդապետական աստիճանի արժանացնելու օրը:

«Արդեն Մեծոփա վանքում Թովմա վարդապետը Հովհաննես կրոնավորի և Հակոբ Դպրի հետ ընդօրինակում է Գրիգոր Տաթևացու «Քարոզգրքի» մյուս հատորը՝ «ի յօգուստս խոնարհ և հեզ գրոց աշակերտեալ անձանց»: Հիշատակարանում պատմում է, որ ինքը Արարատյան գավառում վարդապետական աստիճան է ստացել Տաթևացուց» (նույն աշխատությունը):

Կարծես Նախախնամության կամոք էր սբ. Գրիգոր Տաթևացու այս անապատ գալը և դրանից հետո նրա արագահաս վախճանը արդեն Տաթևի վանքում, որը կարծես խորհրդանշում էր իր ժամանակվա մեծ զարթոնքի ավարտը և սկիզբը իրեն հետևող երկրարյա խավար շրջանի: Սակայն կյանքի մայրամուտին սուրբ Անանիայի անապատում իր գտնվելն էլ անխորհուրդ չէր, քանզի նա այստեղ կարծես թե ցանց իր հոգևոր սերմերը, որոնք պիտի ծյարձակեին և պտղաբերեին մոտ երկու դար հետո սուլյն անապատում, հանձինս իր հոգևոր ժառանգ Մովսես Տաթևացու, ինչի մասին և կիսովի ստորև:

ՏԱԹԵՎԱՅՈՒՑ ՄԵՆՉԵՎ ՏԱԹԵՎԱՅԻ

Սուրբ Գրիգոր Տաթևացուց Հետո Հոգևոր կյանքը սկսեց մեծ անկում ապրել, և 15-րդ դարի կեսերից մինչև 17-րդ դարի սկիզբը Արևելքի համար համարվեցին «խավար դարեր»: «Երբ արևմուտքն իր վերածնունդն էր ապրում վերոհիշյալ դարերում, մեզանում էլ այդ ժամանակ չէին պակասում գործիչներ և գրիչներ: Սակայն ամբողջ արևելքը մի խավար շրջան էր բոլորում. պատերազմները, կեղեքումները, հալածանքները ցամաքեցնում էին ժողովուրդների տնտեսական և հոգևոր աղբյուրները: Չենք հանդիպում այլևս Տաթևի և այլ վանքերի արդյունավոր վարդապետներին, չկան քաղաքական կամ հասարակական մեծ առաջնորդներ: Տիրում էր տնտեսական, իմացական ու կենցաղային մեծ անկում» (Շնորհք արքեպիսկոպոս Գալուստյան, «Հայագգի սուրբեր»):

Եվ արևմուտքի վերածննդի այդ լուսավոր շրջանը տեսնող Սիմեոն Լեհացին էլ, սքանչանալով նրանց ուսումնատենչությունը և աստվածապաշտությունը, սգում է մեզ համար խավար դարձած այդ դարերում տիրող վիճակը. «Իսկ մեր ազգը շատ է անտարբեր դարձել և Աստծո պատվիրանը մոռացել, քանի որ Աստծո անունը ևս երբեք չենք հիշում, որովհետև բնավ չունենք ուսման սեր, որի համար և մերոնք զավակներին թողնում են անձնապաստան ու անփուլթ, իսկ նրանք մեծանում են որպես պախրաներ՝ տգետ և հիմար լինելով ի մեղս ծնողների և ի նախատինս իրենց: Այդ պատճառով նվազելով պակասեցին և ջնջվեցին կարգավորներն ու իմաստունները մեր ազգից, իսկ որոնք այժմ կան՝ ամաչում եմ կարգավոր կոչել նրանց» (Ս. Լեհացի, «Ուղեգրություն»):

Եվ ապա մանրամասն պատմելով նրանց առաքինությունների մասին, նորից դառնորեն անդրադառնում է մեր ազգի վիճակին. «Ուրեմն, վա՛յ և եղուկ հույլ ու ծուլլ իմ անձին, որ մեր ազգի մեջ կա [մարդ], որ երկու, երեք տարով եկեղեցու շեմ չի կոխել, իսկ սպիտակած մազերով ումանք Հայր մե-

րը չգիտեն, ուր մնաց՝ Հավատամքը կամ այլ բան, նաև երեսներին խաչ չեն հանում, իսկ Պողոսն ասում է, թե՛ «Հուլյերի ու ծուլյերի համար փակ են արքայությունների դռները» (նույն աշխատությունը): Եվ ասում է, որ այդ ժամանակ հայերը իրենց արատավոր կենցաղավարությամբ կորցրել էին իրենց հանդեպ ամեն մի հարգանք ու ակնածանք և բոլոր ազգերի աչքից ընկել էին: Այնինչ, իր իսկ վկայությամբ, մինչև այդ խավար շրջանը այդպես չի եղել:

«Մեզ ասացին նաև, որ առաջ խիստ պատվում էին հայ ազգին՝ իբրև Աստծո սրբերի, այլև ուխտավորների հին հագուստը պատռում էին և միմյանց պարզև ու ընծա տալիս: Իսկ այժմ այդպես չէ» (նույն աշխատությունը):

Սակայն Մաղաքիա Օրմանյան պատրիարքը այդ անկման պատճառաբանումները բերելով՝ հորդորում է շատ խստապահանջ դատաստան չանել՝ հաշվի առնելով այն կացությունը, որ տիրում էր այդ շրջանում. «Արևելքից և հարավից վրա էին հասել խիստ հալածանքներ, որ իր վրա էր կրում արևելյան քրիստոնեությունը: Պետք է հիշել այն մտավորական խավարը, որի ներքո ճնշվում էր քրիստոնյա ժողովուրդը իրեն տիրապետողների կամքով: Վերջապես պետք է մոռանալ այն ասհագին զոհողությունները, որ արևելյան քրիստոնյաները պարտավոր էին հանձն առնել՝ մինչև իսկ իրենց նյութական գոյությունը պահպանելու համար» («Ազգապատում»):

Ինչպես ասացինք, սբ. Գրիգոր Տաթևացուց Հետո, որը մեր եկեղեցու վերջին կանոնակարգված սուրբն է, համարյա երկու դար հոգևոր մեծ անկում ապրեցին մեր եկեղեցին և ամբողջ արևելյան քրիստոնեությունը: Այս անկումը կասեցվեց և Հայաստանում մի նոր հոգևոր զարթոնքի սկիզբ դրվեց մի այլ Տաթևացու՝ Մովսես Հայրապետի ու նրա համախոհների և հետնորդների կողմից:

Եվ ինչպես որ հնում Աստված Իսրայելին հոգևոր և քաղաքական երկարատև անկումից հանելու համար ասպարեզ էր հանում ընտրյալ մարդկանց, ինչպիսիք էին Մովսեսը, Գողոնիելը, Բարակը, Գեդեոնը, Սամսոնը և այլոք, և նրանց ձեռքով

ազատագրում Իսրայելը, այդպես էլ այս երկարատև, երկդարյա խավարը Հայաստանում փարատելու համար Աստծո կամոք ասպարեզ եկավ Մովսես Տաթևացին, որը և արժանապես կոչվեց «Մայր Աթոռի և արևելահայությունների զարթոնքի նախահայր»:

«Այս բոլոր դժվարություններին հակառակ, հայ ազգը նորից Արևելքի մեջ առաջինը արթնություն և հարություն նախաքայլն անելու պարծանքն ունեցավ և հաստատամիտ ճիգերով աշխատեց այդ աղետալի կացությունից դուրս գալ: Ոչ մի քաջալերող քաղաքական փոփոխություն, ոչ մի ոգևորություն պատճառ չկար: Բայց հուսահատ անելու չափ ծանր պարագաների ներքո էլ ետ չկանգնեց իր ճիգերից և շարունակեց ձեռք կարկառել ամեն կողմ, որտեղից զարգացման և լույսի ու փրկության հույսի ամենափոքր նշույլ էր տեսնում: ...Եվ որպես առաջադիմասեր և ուղղամիտ գործիչների գլուխ պիտի հիշենք Մովսես Գ կաթողիկոսին [Տաթևացի]» (Օրմանյան, «Հայոց եկեղեցին»):

«Նրա կաթողիկոսությունը Հայ եկեղեցու համար դարագլուխ է կազմում, և իրոք էլ նրանով է փակվում այն աղետալի և եղկելի շրջանը... Այս կետից սկսելով՝ կերպարանափոխ է լինում Հայոց հայրապետության վիճակը...

... Մեծագույն և բացառիկ պատիվ է արել և անում նրան եկեղեցին՝ նրա անունը հանապազօր հիշելով Պատարագի մեջ, եռամեծ հովվաց և հովվապետաց կարգում, և կցելով նրան մի ուրիշ լուսավոր անվան՝ զույգ հիշատակում է անում Գրիգոր և Մովսես Տաթևացիների անունները, քանզի Մովսեսն էլ Գրիգորի համանման՝ եղավ լուսատու տանս Արամյան, թեև ոչ՝ տոնացույցը, ո՛չ էլ հայսմավուրքը տակավին չեն արձանագրել նրա անունը» (Օրմանյան, «Ազգապատում»):

Նրա մասին բազում հիացական խոսքեր է ասվել թե՛ իր ժամանակակիցների և թե՛ հետևորդների կողմից:

«Նա՝ Մովսեսը, շատ խոնարհ ու հեզ էր, առաքինի, սուրբ, և ընտիր, որ առանց ութ կանոն սաղմոսի ոչ մի օր չէր անցկացնում, ոչ մի ժամ պարապ չէր մնում այլ ցերեկ ու

գիշեր հսկում ու տքնում էր աղոթքներով՝ անձաձիր ոտնկացությունը» (Միմոն Լեհացի «Ուղեգրություն»):

«Նա (Մովսես Տաթևացին) եղավ Չահր ուղիղ վարդապետություն Հայոց Աշխարհի» (Հայր Միքայել Չամչյանց):

«Հայ եկեղեցու և ազգի իսկական վերագարթնումը սկսվեց Մովսես կաթողիկոսով, ուստի միջնադարից դուրս գալուց հետո արդի ժամանակների մեր երախտիքին արժանի և մեծ դեմքերի շարքը բացում ենք իրենով, որը թեև ամեն ինչով արժանի էր տոնելի սրբոց շարքն անցնելու, բայց, դժբախտաբար, չի անցել. այնուհանդերձ գեթ արժանի է եղել Սուրբ Պատարագի մեջ իր մնայուն տեղը զբաղեցնելու «Գրիգորի և Մովսեսի Տաթևացեացն» հիշատակությամբ» (Շնորհք արքեպիսկոպոս Գալուստյան, «Հայազգի սուրբեր»):

Մովսես Տաթևացու, նրա աշակերտների՝ Փիլիպոս Աքանչեյագործի և այլոց, նաև Տաթևացու ընկերակից Պողոս Մուկացու և Տաթևի «Հարանց անապատի» հայրերի՝ սրբոց դասում չկարգվելը պայմանավորված է եղել զուտ այն պատճառով, որ սբ. Գրիգոր Տաթևացուց հետո, այդ երկդարյա «խավարի» շրջանում սրբոց կարգին դասելու կանոնակարգը մոռացվել, անտեսվել և կորել է՝ դրա չկիրառման և համապատասխան անձանց բացակայելու հետևանքով:

Իսկ վերը նշված այրերը, ըստ պատմիչների, բոլոր արժանիքներն ունեին սրբոց շարքում դասվելու: Սակայն, ի դեմս Մովսես Տաթևացու, որի ննջման 370-ամյակը նշվեց 2002թ. մայիսի 14-ին, հոգեհանգստյան Սուրբ Պատարագի հանդիսավոր արարողությունում, հիշվեցին նաև մեր ազգի և եկեղեցու այս բոլոր այրերը: Հուսով ենք նաև, որ ամեն տարի մայիսի 14-ին Ջորավոր եկեղեցում, Սուրբ Պատարագի արարողությունում, կհիշվեն այդ «մեծ զարթոնքի» երախտավորները. «Ով կատարում է սրբերի հիշատակը առանց սնափառության, համարելով, որ այդ անում է ըստ Աստծո պատվերի, այլ ոչ թե ինքնակամ, այդպիսին դառնում է սրբերին մասնակից և վարձ ստանում նրանց Տիրոջից» (սբ. Հովհան-

նես Գազացի): Խորհրդանշական էր նաև Բյուրականի աստղադիտարանի այն տեղեկությունը, որ արեգակնային համակարգի վեց մոլորակներ 2002 թ. սույն օրը՝ մայիսի 14-ին, մի գծի վրա շարվեցին, որը «մոլորակների չբերթ» է անվանվում: Եվ կարծես, թե այդ ոչ բանական լուսատուներն էլ այդ օրը հանդիսավորությամբ պատվեցին այս բանական լուսատուներին:

Մովսես Տաթևացին հայոց մեծագույն վարդապետների ուղղափառ ժառանգորդն է:

Առաքել Դավրիժեցին այսպես է ներկայացնում այդ «ծննդաբանությունը»․ «Նախ եռամեծ վարդապետ Մխիթարը, որ մականունով Գոչ է կոչվում, նույնի աշակերտ Հովհաննեսը, որ Վանականն է, նույնի աշակերտ Վարդանը, նույնի աշակերտ Ներսեսը, նույնի աշակերտ Եսային, որ Նիչ գավառից է, նույնի աշակերտ Գրիգոր Տաթևացին, նույնի աշակերտ Դանիել ձգնավորը, նույնի աշակերտ Հովհաննես Համչենցին, նույնի աշակերտ Թորոսը, նույնի աշակերտ Գրիգոր Տարոնացին, նույնի աշակերտ Հովհաննեսը, որ մականունով Շիրակ է կոչվում, նույնի աշակերտ Ղուկաս Կեղեցին, նույնի աշակերտ Սրապիոն Ուռհայեցին, որ եղավ Սուրբ Էջմիածնի կաթողիկոս, նույնի աշակերտ Գրիգոր Կեսարացին, նույնի աշակերտ Մովսես Այունեցին (Տաթևացին), որ եղավ սուրբ Էջմիածնի կաթողիկոս և նրա նորոգող, նույնի աշակերտ Փիլիպոս կաթողիկոսը, նույնի աշակերտ ես՝ անարժան և մեղապարտ գրիչս Առաքել և իմ աշակերտ Մակվեցի Վարդանը» (Ա. Դավրիժեցի, «Պատմություն»):

Տաթևացին, դեռ իր վարդապետական շրջանում գյուղերն ու քաղաքները պտտելով, քարոզում և խրատում էր՝ ջանալով վերարձարձել բարոյական և քրիստոնեական կենցաղը, որ ընկած և աղավաղված էր ժամանակի ճախորդությունների և եկեղեցականության անկման պատճառով:

Սույն նպատակի համար, ըստ Օրմանյանի, նա կարևորագույն վայրերում դպրատներ էր բացում, շրջապատից տղա-

ներ էր հավաքում և ուսուցիչներ կարգում:

«Մովսեսի եկեղեցական բարեկարգությունների թվում հիշվում է նաև այն, որ եկեղեցին պայծառացրեց հարմար և հաստատուն ժամակարգությամբ, ինչը ցույց է տալիս, որ հասարակաց աղոթքի կարգավորության մեջ էլ Մովսեսի հաստատած կանոնների հետքը պետք է տեսնել: Սակայն չենք ուզում եզրակացնել, թե Մովսեսը նոր կարգավորություններ անելու մտադրություն է ունեցել: Նա աշխատել է միայն խաթարված և խանգարված կարգերը խնամքով իրենց նախկին վիճակին դարձնել» (Ազգապատում, 1658):

Նրա գլխարկության փառքը մինչև Հռոմ էր տարածվել: Կարգինալ Ուբալդինոսը հիշատակում է, որ Մովսես Տաթևացի կաթողիկոսը ազատեց թուրքերի կողմից գերված 500 հայերի: Եվ ապա Էջմիածնի ունեցվածքի վրա ավելացնելով նաև մելիքներից ու պարոններից հավաքած հարկը՝ գերությունից ազատում է ևս չորս հազար հայերի: Նա իր գահակալության շրջանում կարողացել է հետ գնել նաև գրավ դրված եկեղեցական սպասքն ու սրբազործված առարկաներ: Իր ազգանվեր և եկեղեցաչեն գործունեության ժամանակ կրում էր նաև մեծ հալածանքներ թե՛ իր նախորդ Մելքիսեդեկ կաթողիկոսից ու նրա աթոռակից Սահակից, թե՛ այլակրոն իշխանավորներից:

Մի անգամ Շահ-Աբասի մոտ ամբաստանում են Մովսես Տաթևացու աշակերտ Անդրեաս քահանային: Շահը նրա կյանքը փրկելու համար, առաջարկում է՝ դավանափոխ լինելով՝ հարել մահմեդականությանը: Բայց նա հրաժարվում է հավատն ուրանալ և, սոսկալի չարչարանքների ենթարկվելով, ընդունում է նահատակության պսակը: Այդքամ շահին հայտնում են, թե ով է Անդրեասի դաստիարակը, և շահը հրաման է արձակում՝ կալանել Տաթևացուն:

«Սրա համար թագավորից հրաման եղավ զորականներ ուղարկել, Մովսեսին բռնել և կապանքներով բերել թագավորի մոտ: Զորականները գնացին, Մովսես վարդապետին բռնեցին,

սրա հետ՝ նաև Պողոս վարդապետին: Զուգափայտից օղակ սարքեցին, դրին նրանց պարանոցները և երկաթե ոտնակապեր՝ ոտքերը, ճյուղ-ձմեռվա ցուրտ օրերին երկու վարդապետներին բերին շահի բանակը» (Ա. Դավրիժեցի):

Սակայն, ինչպես որ նրա բոլոր հակառակորդները Աստծո նախախնամովթյամբ վերացան ասպարեզից, այդպես էլ նրան շահի մոտ ամբաստանող Շահուռզ բեկը սրով սպանվեց շահի զորականների կողմից:

«Մովսեսը վախճանվեց 1632թ. մայիսի 14-ին, բայց ասված է, թե ինչ հանգամանքներում: Տարիքը չպետք է շատ մեծ եղած լինի... Հիսուսին մոտ պիտի լինեի... Հիվանդոտ էլ չլինելու նշան են համարում նրա տոկուն և անխոնջ աշխատանքը մինչև կյանքի վերջը: Մի պատահական ծանր հիվանդություն տապալած կլինի նրան, երբ գործով կամ հանգստի նպատակով գտնվում էր Երևանում, Անանիայի վանքում՝ իր սիրեցյալ և նվիրական օթևանում: Երևանցիք, որոնց հետ անչափ սերտ կապված էր իր գործունեությունն առաջին օրերից սկսած, չպետք է ուզած լինեին մահվանից հետո էլ նրանից բաժանվել, քանզի թաղումը կատարվել է նույն քաղաքում, և նրա մասունքներն էլ ամփոփված են ժողովրդական գերեզմանատան մեջ՝ Կոզեռն բլրի վրա:

Նա ուներ հաստատուն և անվրդով ուղղափառ հավատք, ինչպես ընդունում և դավանում է Հայաստանյայց եկեղեցին: Իսկ նրա անհատական և առաքինական առավելությունների մասին խոսում են բոլորին սիրելի և պաշտելի դարձած իր գործերը, որոնցով բացառիկ կերպով բոլորի համար անձկալի եղավ և ընդհանուր միաձայնություն բերող կաթողիկոսական աթոռ բարձրացավ:

Նրա մասին վկայված է նաև, որ «մաքրակենցաղ և սրբասուն էր, երկայնամիտ և ողորմած, որ զորավոր էր աստվածաշնորհ վարդապետությունում և քաղցր քարոզությունում, որով գիտեր հոգիներ շահել՝ «ուղղելով ի ճանապարհս արդարութեան»» («Ազգապատում»):

ՏԵՐ ՄՈՎՍԵՍԻ ՎԱՐԴԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՈՒ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ

Մեծահավատ, սրբասունուղ և բարեփառ մեր տեր Մովսես կաթողիկոսը Սյունյաց երկրի Բաղք գավառի, որ այժմ Աճանան է կոչվում, Խոտանան կոչված գյուղից էր: Դեռևս տասնհինգ տարեկան էր՝ ավել կամ պակաս, նրան քահանայության աստիճան տվին և օրհնեցին կուսակրոն աբեղա: Նրան բախտ վիճակվեց հանդիպել տիեզերալույս վարդապետ Սրապիոնին, որին առնչակից դառնալով՝ աշակերտեց նրան: Բայց Սրապիոնի վախճանը շուտ վրա հասավ. այդ ժամանակ տեր Մովսեսը դեռահաս էր: Բայց Սրապիոն վարդապետը մտքով նկարել և հոգով իմացել էր, որ տեր Մովսեսի վրա աստվածային շնորհք է երևում, որի համար սրտացավորեն հոգաց նրա մասին: Իր մոտ կանչեց իր ավագ աշակերտ կեսարացի Գրիգոր վարդապետին ու տեր Մովսեսին, և նրան հանձնարարելով ասաց. «Սրան քեզ եմ հանձնում, որպեսզի իմ փոխարեն սրան հովվելով պահես, և հասցնելով արբուժքի հասակի ու վարդապետական ուսման՝ տաս վարդապետական գավազան ու պատիվ, իսկ իմ օրհնությունը լինի քո և սրա վրա»:

Սրապիոնի վախճանից հետո տեր Մովսեսը մնաց Գրիգոր վարդապետի մոտ իբրև նրա աշակերտ: Տարիներ անց տեր Մովսեսը թույլտվություն խնդրեց Գրիգոր վարդապետից, որպեսզի գնա Երուսաղեմ ու խոսի ու երկրպագություն մեր Աստված Քրիստոսի մարդեղություն վայրերը: Նա թույլատրեց, իսկ տեր Մովսեսը, գնաց հասավ Երուսաղեմ և Տիրոջ բոլոր մարդեղության տեղերին ուխտ արեց: Ապա այնտեղից գնաց Եգիպտոսի երկիրը և շրջեց ղպտիների վանքերն ու անապատները, որովհետև շատ վանքեր ու անապատներ կան, որտեղ բնակված են բազմախումբ միաբաններ կրոնավորական կարգերով ու դրվածքով, որոնք ամեն ինչով կարգավորված են եկեղեցիների, բեմատեղերի, զգեստների, խցակցություն, կրոնավորական ժուժկալություն և այլ ամեն բաների: Նրանց մեջ

չրջելով, հարցնելով ու տեսնելով՝ ամեն ինչին տեղեկանում էր. թեպետ ինքը՝ տեր Մովսեսը, այդ բաների նկատմամբ անհոգ ու անփույթ էր, բայց տնօրինող Սուրբ Հոգին ման տալով շրջեցնում էր այսպիսի կրոնավորական կարգերի մեջ նրան ուսուցանելու ապագա ժամանակների համար, որպես և պետք եկավ Մեծ անապատի կարգավորության ժամանակներում: Տեր Մովսեսը Եգիպտոսից դառնալով եկավ Երուսաղեմ և եղավ սուրբ Հարության տաճարի լուսարար:

Այդ ժամանակ պատահեց, որ պարոն Սարգիսը և տեր Կիրակոսը այնտեղ էին, որոնց մասին գրեցինք, թե եղան անապատի ու կրոնավորական կարգերի սկզբնավորողներ: Սրանք գտնվում էին Երուսաղեմում, շրջում էին այդ երկրում, հունաց վանքերում, Հորդանան գետի եզրերին, Փորձության լեռան վրա և որոնում էին ուշադրությունից զերծ ու անգայթակղիչ անապատի տեղ, բայց ըստ պատշաճի չէին գտնում: Այդ առթիվ տեր Մովսեսը ասաց. «Այդպիսի տեղ, որ որոնում եք, [հայոց] արևելյան երկրում շատերը կան, մանավանդ Սյունյաց աշխարհում, որոնց ես իսկն ականատես եմ. այն աշխարհում շատ ավելի պատշաճ է անապատ շինել, որովհետև բուն Հայաստանն է. վանքեր, գյուղեր ու քրիստոնյա ժողովուրդ շատ կան, ուստի անապատի բոլոր կարիքները կլրացվեն: Նաև ինքը՝ տեր Մովսեսը, հանձն առավ, որ երբ նրանք ժամանեն այն երկիրը և որևէ տեղ անդորրանալով գետեղվեն, որտեղ էլ ինքը՝ տեր Մովսեսը լինի, ամեն ինչ կթողնի այնտեղ, նրանց մոտ կժամանի և նրանց հետ կբնակվի իբրև միաբան: Արդ՝ այսպիսի հորդորող խոսքով նրանց ուղարկեց արևելյան վերին աշխարհը [Սյունիք], իսկ ինքը մնաց Երուսաղեմում: Սուրբ Գրիգոր եպիսկոպոսի, որ սուրբ Հակոբի առաջնորդն էր, հրամանով [Մովսեսը] գնաց նվիրակության Երուսաղեմի համար և, քրիստոնյաներից մեծ քանակությամբ արդյունքներ հավաքելով, բերեց Երուսաղեմ՝ Գրիգոր եպիսկոպոսի առջև:

Ապա Երուսաղեմից ելավ, եկավ իր վարդապետ Գրիգոր

Կեսարացու մոտ, որը Կոստանդնուպոլսում էր, քանզի թագավորական հրամանով նստել էր իբրև քաղաքի առաջնորդ՝ պատրիարք կոչումով: Մի քանի տարի մնալով պարկեշտ և սրբակրոն վարքով իբրև Գրիգոր վարդապետի աշակերտ՝ ոչ պերճապաճույճ և փափուկ հագուստով, ինչպես այդ ժամանակ ուրիշներն էին, այլ կոշտագգեստ էր, պահեցող, որ շաբաթ և կիրակի օրերն էր [պասը] լուծում նավակատիքի կերակուրներով՝ զերծ մսից ու գինուց, մշտապես սաղմոսերգող և պատարագամատույց:

Այս բանին հավանելով ու հաճելով, Կոստանդնուպոլսի ողջ ժողովուրդը՝ եկեղեցականներ, աշխարհականներ և երևելի մարդիկ, օրինակ՝ Շահին չալաբին, որ թագավորի արքունիքում նշանավոր մարդ էր, և ուրիշ շատերը: Նաև Արևելյան երկրի վաճառականները, որոնք պատահեցին Կոստանդնուպոլսում, մանավանդ Չուղայեցիներն ու գողթնեցիները, քանի որ գիտեին, թե Մովսեսը արևելյան աշխարհից է, ամենքը մոտենալով Գրիգոր վարդապետին՝ խնդրում էին տեր Մովսեսին վարդապետություն շնորհել:

Իսկ Գրիգոր վարդապետը ահարկու, շատ գոռոզ և դժվարահավան մարդ էր, բայց տեսնելով տեր Մովսեսի քաղցր, սրբասեր և պարկեշտ վարքը, նաև ժողովրդի վկայությունը, չեղավ չլսող, այլ ըստ նրա անձի և ողջ ժողովրդի վկայության՝ նրան վարդապետական գավազան տվեց մեծ հանդեսով: Այնուհետև տեր Մովսես վարդապետը բոլոր եկեղեցիներում անխափան, վճիտ ու պայծառ քարոզությամբ քարոզում էր Քրիստոսի Ավետարանը:

Տարիներ հետո Գրիգոր վարդապետի հրամանով Մովսես վարդապետը ուղարկվեց ինքնագլուխ քարոզությամբ շրջագայելու: Նա ելավ Կոստանդնուպոլսից, եկավ-հասավ Տիգրանակերտ քաղաքը, որտեղ էր Սրապիոն վարդապետի տապանը: Նրան սուրբ տապանի միջոցով համբուրեց և, նրանից օրհնություն առնելով, այնտեղից Վասպուրական [Վան] քաղաքով եկավ Թավրիզ և այնտեղից իր հայրենի աշխարհը՝

Սյունյաց գավառը, Տաթևի վանքը: Սրա գալստյամբ եղավ անպատմելի ուրախություն ամենքի համար՝ եկեղեցականների և աշխարհականների: Նրան առաջինը սիրով ընդունեցին Տաթևի վանքի միաբանները՝ եպիսկոպոսներ, աբեղաներ, բայց հետո ետ կանգնեցին նրանից, քանզի նրա քարոզությունը չընդունեցին: Այդ պատճառով Տաթևի վանքից դուրս գալով՝ գնաց Մեծ անապատը՝ Սարգիս եպիսկոպոսի և տեր Կիրակոսի մոտ ըստ իրենց նախկին ուխտադրության, որ երուսաղեմում պայմանավորվել էին: Այնտեղ՝ անապատում, իր բնակության համար դադար առավ և ժամանակ առ ժամանակ շրջում էր քրիստոնյաների [հայերի] մեջ և քարոզում Աստծո պատվիրանը, վերստին վերադառնում անապատը որովհետև ինչպես որ ձուկը ջրից դուրս գալով՝ մոտենում է մեռնելու պահը և նորից ջուրն ընկնելով՝ կենդանանում է, այնպես էլ սա՝ անապատից ելնելով և անապատ մտնելով:

Իսկ Մովսես վարդապետի քարոզությունը ողջ ժողովուրդը խնդրությամբ էր ընդունում, սիրով էր կատարում և ուրախությամբ փառավորում էին Աստծուն՝ մարդկանց այդպիսի շնորհներ տվողին: Բայց գավառի եպիսկոպոսները և վանքերի աբեղաները չէին ախորժում Մովսեսի քարոզությունը, որովհետև Մովսես վարդապետը ինչպես ինքը մերկ էր ամեն աշխարհիկ նյութականությունից, պասով, սրբությամբ և կրոնական վարքով էր ապրում ըստ գրքերի պատվիրանների, սույնպես էլ քարոզում էր, որ բոլոր վանականները լինեն: Իսկ նրանք, արհամարհելով նրա խոսքերը, չընդունեցին, որովհետև հայոց ազգի բոլոր վանքերում յուրաքանչյուր սևագլուխ ուներ իր սեփական հարստությունը՝ այգի, ծաղկաստան, փեթակ, տուն, մառան, ամբարներ, եկամուտներ: Նաև ընդհանուր վանքի եկամուտը բաժանում էին իրար մեջ: Եվ այդ ամենը ծախսում էին իրենց, ազգականների, իրենց հաճելի մարդկանց կարիքների համար: Եվ Աստծուն նվիրված վայրերը, որոնք սքանչելագործ սրբերի և Աստծու շնորհները կրող հրաշքների բնակարաններ են, լցված էին

կանանցով, տանտիկիներով և իրենց ազգականներով:

Բնավ չգիտեին, որ կրոնավորը պարտավոր է վեղար ու փիլոն կրել, կամ կոշտ ու բրդյա հագուստ հագնել, այլ որպես աշխարհական և մարմնավոր իշխաններ՝ թանկագին հագուստներով պճնվում էին, անդրավարտիք, կապա, թանկագին գլխարկ գլուխներին և թիկնոց էին առնում իրենց վրա: Նաև չէին համարում, թե վանականները պարտավոր են պասով, ծոմական տքնությամբ կյանք վարել, այլ ամբողջ տարին անխտիր ուտիս ճաշեր, միս էին ուտում և գինի խմում:

Այդպես էլ գյուղական քահանաները անուսով էին միայն քահանաներ, բայց ոմանք ստանձնում էին մեկիքության, ոմանք՝ տանուտերության իշխանություն, ոմանք պոռնիկներ (չնացող) ու երկկանայք էին, ոմանք միանում էին այլազգի իշխաններին և դառնում նրանց չար գործերի արբանյակներ, քրիստոնյաների մատնիչներ: Ոմանք մարմնական արհեստներով և հողագործությամբ էին զբաղվում իբրև աշխարհականներ՝ բոլորովին լքելով ժամն ու Պատարագը: Աղոթքի ժամին եկեղեցի չէին գնում, և գյուղերում ժամկոչի ձայն չէր լսվում. նրանցից լրիվ վերացել էր քահանայության շնորհքը, բայց տակավին իրենց քահանաներ էին անվանում և քահանայական գործ էին անում ոչ իբրև քահանաներ, այլ իբրև արհեստավորներ՝ իրենց մարմնական վարձի համար:

Ոչ միայն գյուղական քահանաներն ու աբեղաներն էին ըստ ասածիս անուղղա կարգուկանոնով թափառում, այլև կաթողիկոսները, որովհետև մեկը չէր, այլ երեք և չորս կաթողիկոսներ և այն էլ՝ փառամոլության ու ազահուլության պատճառով իբրև մաքսավորներ կապալով ու հարկով պարսից թագավորից գնում էին կաթողիկոսական իշխանությունը և սուրբ աթոռ էջմիածինը: Եվ ժողովրդի մեջ շրջագայելիս թագավորական ծառա և այլազգի զորականներ էին մանածում իրենց հետ և ժողովրդի տուրքը, հասը ճշտիվ և ուժի բռնությամբ առնում էին ինչպես Հեղիի որդիները: Եվ, ինչպես իրենք՝ կաթողիկոսները, դրամով ու կաշառքով կաթողի-

կոսական աստիճան էին ստանում, այդպես էլ իրենց ձեռնադրած եպիսկոպոսները, քահանաները տգետ, խոտան, անպետք ըստ Սաղմոսի, որոնք որովայնի պաշտոնյաներ էին (Հռոմ. ԺԶ 18), մշտապես գինարբուքի մեջ շրջում էին գուսաններով ինչպես մարմնավոր իշխաններ՝ առավոտից մինչև երեկո, հետևում էին կատակների, լկտի խոսակցությունների և դատարկամտությունների:

Եվ սրանց բոլորի պատճառը ոչ այլ ինչ էր, եթե ոչ՝ հեռացումը Աստվածաշնչից և Աստծո երկյուղից. բնավ գրքեր չէին կարդում, աստվածային մատյանները փակվել ու լռել էին, որովհետև խափանվել էր Աստվածաշնչի ընթերցումը, որ արհամարհված էր նրանց աչքում. հողով ու մոխրով պատված՝ ընկած էին որևէ անկյուն, որովհետև ըստ Տիրոջ խոսքի՝ ո՛չ [Սուրբ] Գրքերն էին ճանաչում, ո՛չ էլ այդ Գրքերի գորությունը (Մատթ. ԻԲ 29):

Արդ՝ եթե եկեղեցականները այսպես էին, ի՞նչ ասեմ աշխարհականների մասին, որոնք բնավ չգիտեին, թե քրիստոնյաները պարտավոր են խոստովանել, հաղորդվել, կամ ամեն օր աղոթատեղ այցելել, նաև պասը ձեթով ու գինով փչացնում էին. ոմանք կնաթող էին, ոմանք՝ երկկին, չհաս և ազգապղծության մեղքերով շաղախված:

Իսկ եկեղեցիներն ու վանքերը՝ բոլորն անշուք ու անպատիվ, զարդերն ու սպասքները՝ բոլորովին կողոպտված, մինչև իսկ սուրբ Սեդանը՝ ամենևին մերկ ու բաց: Երկար ժամանակ փակված դռներով, խավար ու անլույս, պաշտամունքից ու Պատարագից լուռ, շինվածքը ավերված ու խախտված, տանիքն ու պատերը իբրև անտեր ու այրի՝ զրկված փեսայից, օտարացած որդիներից, նստած թախծոտ ոգով ու անմխիթար լալիս էին մարդու երեսին:

Արդ՝ բազմապատիկ ավելի, քան ինչ որ շարադրեցինք, աղավաղված ու եղծված էր բարեկարգությունը հայոց Վերին աշխարհից: Դրա փոխարեն արձանացել ու արմատացել էր անկարգությունը: Այդ պատճառով վշտանում և հոգու չափ

ցավում էին այս տգետ մոլորությունների վրա սուրբ վարդապետներ Մովսեսն ու Պողոսը: Պողոս վարդապետը Մովսեսից քիչ ժամանակ ավելի առաջ էր եկել Վերին երկիրը [Սյունիք] և իր մենակության պատճառով հակառակորդները ճնշում էին նրան, իսկ երբ Մովսես վարդապետը եկավ, իրար զորավիգ լինելով՝ բոլոր գավառներում համարձակ քարոզում էին: Այս երկու վարդապետները՝ պարոն Սարգիսը և տեր Կիրակոսը, հիշված մյուս մարդկանցով, որոնց Մեծ անապատի գլխում հիշատակեցինք, նախ՝ անապատի ու կրոնավորության այն ամեն կարգն ու դրվածքը սահմանեցին, որոնք գրքերի ընթերցումով գտան և որոնք Մովսես վարդապետը զփթինների անապատում տեսել ու սովորել էր, ապա նրանք անապատում մնալով աղոթում էին աշխարհի փրկության համար և նույն աղոթքով նպաստում էին վարդապետներին՝ խնդրելով Սուրբ Հոգուց օժանդակելու նրանց կենաց խոսքի քարոզչություն մեջ: Իսկ երկու վարդապետները՝ Պողոսն ու Մովսեսը, հավատքի ամուլներ (լծակիցներ) լինելով՝ շրջեցին մեր Արևելյան աշխարհի բոլոր գավառները, ամենքին քարոզում էին ճշմարտությունը, շինում էին եկեղեցիներ, կարգում էին քահանաներ, հաստատում էին դպրոցներ, սովորեցնում էին մանուկներին, որովհետև առաքելաբար հետիտան շրջում էին՝ որևէ մեկից ոչինչ չվերցնելով, բացի ուտելիքից, իսկ ամբողջ շաբաթը պաս էին պահում. միայն կլոր տարին շաբաթ և կիրակի օրերն էին նավակատիքի կերակուրներով ճաշակվում, իսկ գինուց ու մսից ամենևին հեռու էին:

Իսկ Վերին աշխարհի [Սյունիքի] քրիստոնյաները [հայերը], լսելով նրանց ճշմարիտ քարոզները և տեսնելով նրանց գործերը բոլորը ետ կանգնեցին իրենց թյուր ճանապարհից, հնազանդվեցին նրանց կարգերին ու սահմանադրությունը՝ իշխաններ, եպիսկոպոսներ, քահանաներ և նշանավոր մարդիկ բոլոր ռամիկներով հանդերձ: Բայց շատ անվանի մարդիկ՝ եկեղեցականներ ու աշխարհականներ, ոչ միայն չընդունեցին նրանց քարոզները, այլև հակառակվում էին, կենսամուլ

ու խաբեբա անվանում, և նրանց սահմանած կարգերը իրենք և իրենց արբանյակներն էին խանգարում, ուր որ գնում ու կարողանում էին:

Բայց հակառակության այս գործն անում էին թյուր ու օրինազանց մարդիկ, որոնց հաճելի չէին ճշմարտության ճանապարհները. վարդապետների մասին չարահամբավ լուրեր էին տարածում և նրանց ամբաստանում: Նրանց ամբաստանության լուրը մինչև անգամ հասավ երկրի այլազգի իշխաններին՝ խանին ու սուլթանին, մանավանդ Մելքիսեթ կաթողիկոսին, որը թագավորական բռնությունը էր վարում կաթողիկոսության իշխանությունը: Որովհետև ինքը նույնպես ուղիղ ճանապարհի վրա չէր, այդ պատճառով էլ տեղի էր տալիս այդպիսիների ամբաստանությանը և նրանցից նյութ առնելով՝ նեղում էր վարդապետներին: Շատ անգամ կաթողիկոսը պատահելով այստեղ-այնտեղ՝ նրանց սահմանած կարգը խափանում էր և նրանց կողմից առաջ քաշված անձանց ետ էր մղում, իսկ նրանց կողմից խոսքերով սպառնական պատգամներ էր ուղարկում:

Նաև վարդապետները հանդիպեցին կաթողիկոսին և նույն անարգալից խոսքերը լսեցին նրանից, որովհետև թագավորական իշխանությունը էր խրոխտանում վարդապետների վրա. և այնքան վտանգեցին վարդապետներին, մինչև որ Պողոս վարդապետից ստորագրություն առան, որ այլևս չի շրջի քրիստոնյաների [հայերի] մեջ և չի քարոզի...

Իսկ երբ այնպես եղավ, որ Պողոս վարդապետին մի կողմ մղեցին և Մովսես վարդապետին միայնակ գտան, սկսեցին սաստիկ մրցանքով մաքառել նրա դեմ և նրան այնքան նեղը դրեցին, մինչև որ Մովսես վարդապետն իր փիլոնը, գավազանը և գորգը ուղարկեց Մելքիսեթ կաթողիկոսին՝ ասելով. «Որովհետև չես կամենում մեր քարոզությունը, ահա և առ քեզ մեր իշխանությունը, իսկ մենք լռելով կդադարենք քարոզելուց, և եթե դրա առիթով որևէ մեղք լինի, դու պատասխան կտաս Աստծուն»: Իսկ բարեքներ կամեցող Աստ-

ված, որ ամեն ինչ տնօրինում է, Մովսեսի արածը հաճելի չարեց Մելքիսեթի խորհրդակիցներին, դրա համար համոզեցին Մելքիսեթին՝ Մովսեսի իշխանությունը չառնել, այլ իր գավազանն իրեն վերադարձնել և հրաման տալ քարոզության: Մելքիսեթն այդպես էլ արեց:

Թեպետ Մելքիսեթը Մովսեսին քարոզելու հրաման տվեց, բայց նենգելուց չդադարեց, քանզի անընդհատ ճնշում էր, դատափետելով պարտավոր էր դարձնում ու զրպարտում, ինքն ու իր համախոհները անխնայորեն նրա վրա նեղություններ էին բարդում:

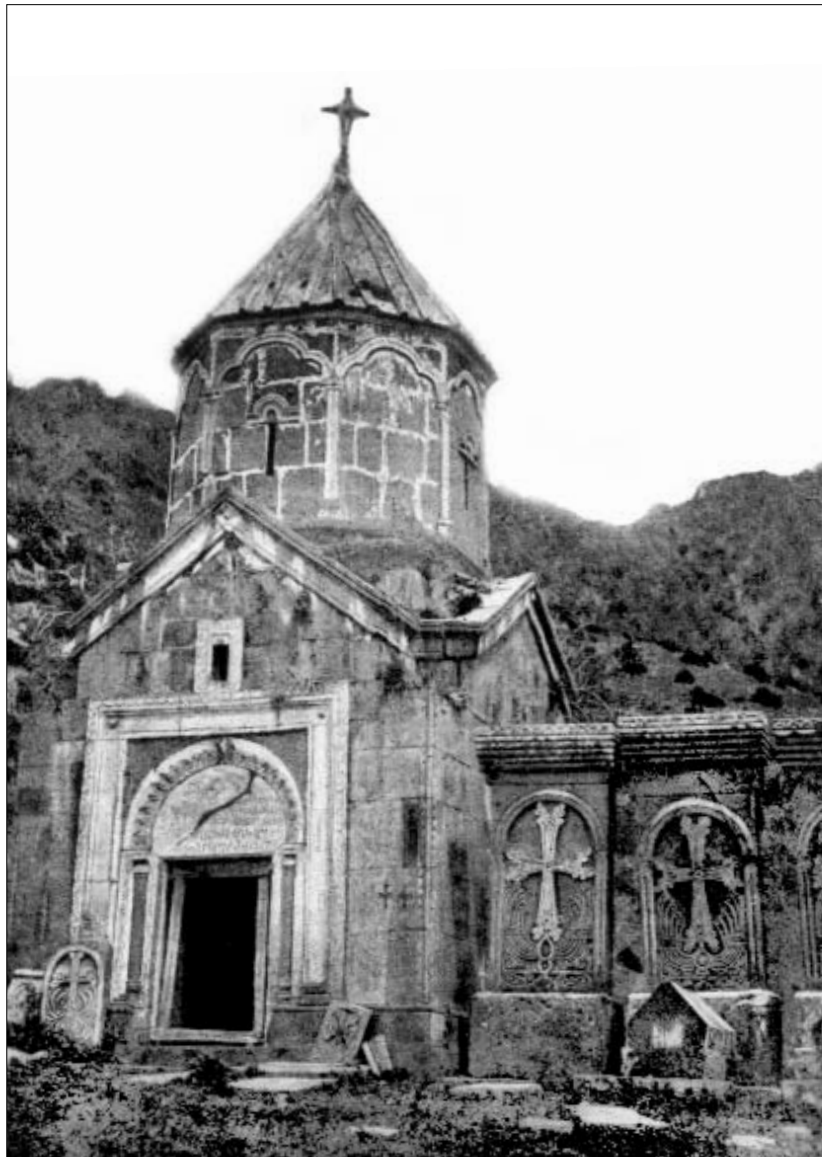
Մովսես վարդապետը դրանց արարքներից զզված, մինչև հոգու խորքը դառնացած, ճանձրացած, սրտով վհատված ու լքված՝ մտածում էր Տիրոջ խոսքը, թե՛ «**Երբ ձեզ հալածեն այս քաղաքից, փախեք մյուսը**» (Մատթ. Ժ 23): Մտածեց հեռանալ Արևելյան աշխարհից, և գնալ Արևմտյան աշխարհը և այնտեղ գտնված քրիստոնյաներին քարոզել: Այս դիտավորությունը ելավ, եկավ Երևան քաղաքը, որպեսզի այնտեղով անցնի, գնա Թեոդոսյոս, որ Կարին քաղաքն է:

Այդ ժամանակ Երևան քաղաքի և Արարատյան աշխարհի մեծ ու հզոր իշխանն էր Ամիրզունա խանը, որը պատահամբ ու դիպվածով տեսավ Մովսես վարդապետին. խանը սրա մասին հարցրեց իր առջև ծառայող քրիստոնյաներին, և սրանք պատասխանեցին որտեղից և ինչպիսին լինելը: Եղավ, որ մի անգամ էլ խանը պատահեց վարդապետին, և որքան խոսում էր վարդապետը, խանին հաճելի էր թվում, որովհետև Աստծու խնամքը իր ծառային բռնավորի առջև չնորհալի է ցույց տալիս: Խանը Մովսեսին չթողեց գնալ Արևմտյան աշխարհը, այլ այնտեղ՝ Երևան քաղաքում պահեց: Օրավուր խանը գալիս և լսում էր [Սուրբ] Պատարագը, գալիս էր ժամակարգության այլ արարողությունների պահերին և խոսում էր նրա հետ երբեմն իմաստության, երբեմն հավատքի վերաբերյալ ու լսում վարդապետի պատասխանները, որոնք ախորժելի էին, հաճելի և լի՝ Աստծո շնորհներով: Նրա պարկեշտ վար-

քի համար խանը նրան սիրեց, այդ պատճառով նրան պահեց Երևանում՝ նշանակելով Կաթողիկէ եկեղեցում երեք տարի:

Վաղեմի ժամանակներից Երևանի հյուսիսային կողմի այգիների մեջ՝ սուրբ առաքյալ Անանիայի դամբարանի վրա, մի վայելուչ մատուռ կար շինված, որը ավերակ ու անմարդաբնակ էր. սրա համար խանը վարդապետին ասաց. «Տեսնո՞ւմ ես այս եկեղեցին, որ ամայի կանգնած է. այժմ լսիր ինձ ու մի՛ գնա ուրիշ երկիր, այլ սա՛ դարձրու քեզ բնակավայր և դադարիր այստեղ, որպեսզի իրար մոտիկությամբ ու տեսակցությամբ մխիթարվենք»: Նաև ողջ ժողովուրդը՝ քաղաքացիներ, վաճառականներ, աղաչելով նույնն էին խնդրում վարդապետից: Սրանց խոսքը հաճելի եղավ վարդապետին, և նա ձեռնամուխ եղավ շինելու այդ տեղը քրիստոնյա տեղացիների ու վաճառականների միջոցներով ու օգնությամբ, որոնք սիրահոգի տալիս էին ողորմության տուրք տեղի կառուցման և վարդապետի սիրո համար, որպեսզի վերջինս բնակվի իրենց մեջ: Այդ պատճառով շտապ շինեցին շուրջանակի պարիսպ, խուցեր, ժամատուն, սարավույթ և այլ շատ տներ: Վերջացնելով բոլոր շինվածքները՝ վարդապետն իր միաբաններով բնակվեց այնտեղ այն կարգուկանոնով ու դրվածքներով, որ կարգել էին Մեծ անապատում: Նրա մոտ հավաքվեցին բազմաթիվ միաբաններ, մենակյացներ, Սուրբ Գրքի իմաստուն ու սրբակյաց աշակերտներ: Մեծ և փոքր միասին սիրով ու խաղաղ մնում էին խցում՝ միշտ կատարելով աղոթքներ և Սուրբ Գրքի ընթերցում:

Սրա ուղիղ ուսմունքի և բարի կենցաղավարության համբավը աշխարհում ծագեծագ տարածվեց՝ Հունաստան, Քուրդիստան, Վրաստան, Պարսկաստան, որովհետև բոլոր երկրներից վաճառականներ էին գալիս այնտեղ, տեսնում էին ու համբավը տանում: Մեկքիսեթ կաթողիկոսը, Մովսես վարդապետի այս բոլոր հաջողություններն ու առաջադիմությունը տեսնելով, չարությամբ լցվում, սրտում փոթորկվում էր, բայց չէր կարողանում Մովսեսին որևէ չար բան անել երկյու-

Երևանի սբ. Անանիայի անապատի եկեղեցին
(Ղեւոնդ Ալիշան, «Այրարատ»)

ղելով՝ խանից որովհետև նա վարդապետին շատ էր սիրում:
Մեղքիսեթ կաթողիկոսը իր խորհրդակիցներով արեց այսպիսի խորհուրդ. սա ոչ թե Աստծո փառքի ու Մովսես վարդապետի օգտի, այլ իրենց շահի ու օգուտի համար էր, որպեսզի շատ ինչք ու արծաթ գումարվի իրենց: Մահամանեցին, թե սուրբ աթոռ էջմիածնում մյուռոնօրհնեք ենք անում նաև Մովսես վարդապետի ձեռքով, որպեսզի նրա համբավով շատ երկրներից բազմաթիվ մարդիկ հավաքվեն, որոնցից մեզ շատ ինչքի ու արծաթի շահ լինի: Այդ պատճառով Մեղքիսեթ կաթողիկոսի եպիսկոպոսներից ոմանք եկան Մովսես վարդապետի մոտ և նրան մեծարեցին Մեղքիսեթ կաթողիկոսի խոսքով, որ գա էջմիածին և մյուռոնօրհնեք անի: Մովսես վարդապետն այդ ժամանակ տակավին եպիսկոպոսական աստիճան չուներ, այդ պատճառով հրաժարվեց՝ ասելով. «Ես եպիսկոպոսություն աստիճան չունեմ, այդ իմ գործը չէ, այլ նրանց գործն է, որոնք եպիսկոպոս են»: Այս պատճառով Մեղքիսեթ կաթողիկոսն ասաց. «Եթե պատճառը եպիսկոպոսությունն է, ես իրեն եպիսկոպոս կօրհնեմ, որպեսզի պատրվակ չբռնի և գա մյուռոնօրհնի»: Իսկ Մովսեսը հրաժարվում է եպիսկոպոսության աստիճանից՝ իրեն անարժան համարելով, բայց նրա աշակերտները, բոլոր քահանաներն ու ժողովուրդը թախանձում էին հանձն առնել եպիսկոպոսության աստիճանը, որի համար Մովսես վարդապետը համաձայնեց լինել եպիսկոպոս:
Ապա Մեղքիսեթ կաթողիկոսը եկավ սուրբ առաքյալ Անանիայի դամբարանը, որտեղ Մովսես վարդապետի բնակությունն էր, որը և անվանեցին անապատ. այնտեղ (Մեղքիսեթը) ավագ երկուշաբթի օրը նրան օրհնեց եպիսկոպոս: Ապա կաթողիկոսն ու վարդապետը բոլոր եկեղեցականները, աշխարհականները եկան էջմիածին և ավագ հինգշաբթի օրը մյուռոն օրհնեցին: Մյուռոն օրհնելուց հետո շտապ ճանապարհեցին ժողովրդին, քանզի բազմաթիվ երկրներից ժողովուրդ էր եկել. սրանք սուրբ մյուռոնի և էջմիածնի օրհնությունը առնելով՝ գնացին իրենց տեղերը:

Իսկ ջուղայեցի վաճառականները հասնելով Սպահան քաղաքը՝ իրենց համազգայիներին մոտ, ամենքին պատմեցին բարեվայելուչ արարողությունների մասին, որ տեսել էին Մովսես վարդապետից: Իսկ ջուղայեցիները՝ եկեղեցականներ ու աշխարհականներ, լսելով այդ՝ տենչում էին վարդապետի սիրուն և խանդակաթ սրտով փափագում էին նրա տեսությունը: Նրանք պատրաստեցին նշանավոր մարդիկ՝ քահանաներ ու աշխարհականներ, և ուղարկեցին իբրև հրավիրակ Մովսես վարդապետի, որպեսզի գա Սպահան՝ իրենց մոտ: Նաև ջուղայեցիների գլխավորը՝ Քրիստոսի ողորմություններին արժանի խոջա Նազարը, գրեց իր որդուն՝ խոջա Սաֆրազին, որ այդ օրերին Ատրպատական երկրում էր, մեծարել Մովսես վարդապետին Սպահանում: Նրանք եկան, Մովսեսին առան, տարան Սպահան: Եվ նա այնտեղ քրիստոնեական վարդապետություն բացեց և ավետարանական քարոզություն սփռեց: Իսկ ինքն իր նրանց և հաստատում քրիստոնեական հավատքի մեջ ոչ միայն քաղաքի բնակիչներին, այլև ամբողջ շրջակա գավառին: Այնտեղ որոշ ժամանակ մնալով՝ մեծ փառքով փառավորվեց նրանցից, ապա այնտեղից վերադարձավ Երևան քաղաքը՝ իր տեղը:

Մինչ Մովսես վարդապետը անհոգ միամտություն մնում էր Երևան քաղաքում՝ իր տանը, Մեղքիսեթ կաթողիկոսը նենգություն նյութեց նրա դեմ հետևյալ ձևով. մի թուղթ մեջտեղ հանեց իբրև ստացագիր, որտեղ գրված էր. «Ես՝ Մովսես վարդապետս, պարտք եմ Մեղքիսեթ կաթողիկոսին հարյուր թուման, գնամ Սպահան, այնտեղից վերադառնամ, տամ»:

Այս թուղթը տարան Ամիրգունա խանի դիվանը և ճշտիվ պահանջում էին հարյուր թուման: Իսկ Մովսես վարդապետը ինչպես որ անպարտ էր, նույնն էլ պատասխանում է, թե անպարտ եմ դրանից, որովհետև այդ թուղթը ես չեմ տվել, այլ դավադրություն էր ինչ-որ հնարքով ես սարքել այդ գրությունը: Եվ թեպետ Մովսես վարդապետը բազում խոսքերով պատասխանում էր, սակայն փրկություն չէր լինում, որով-

հետև զրպարտիչների կողմը ճարտասան էր և չարիքներում փորձված: Իսկ խանը իր իշխաններով և բոլոր քրիստոնյաները վերահասու եղան, որ այդ թուղթը ինչ-որ հնարանք է, իսկ Մովսեսն անպարտ է, ուստի ամենքը ջանում էին փրկել Մովսեսին, բայց չէին կարողանում: Այս գործի դատը երկարաձգվեց երկու ամիս, բայց ազատարար Աստված նրան փրկեց հետևյալ ձևով. Մելքիսեթը և իր եղբորորդի Սահակ կաթողիկոսը ոխ ունեին Համազասպ եպիսկոպոսի դեմ, որը Հավուց թառի վանքի և Երևան քաղաքի առաջնորդն էր: Սա խրոխտ և ճարտասան մարդ էր, որ ճարտարախոսությամբ վախեցնում էր Մելքիսեթի կողմին և իշխում էր նրանց վրա: Մելքիսեթյանները այս քենի պատճառով վնասը գցեցին Համազասպ եպիսկոպոսի վրա:

Մի օր, երբ դատական ատյանում էին, Սահակ կաթողիկոսը խանի առջև՝ ատյանի մեջ, կանգնեց և ասաց ի լուր ներկաների. «Այդ թուղթը ամբողջովին կեղծ է, որովհետև ո՛չ իմ հորեղբայր Մելքիսեթ կաթողիկոսը գիտի, ո՛չ էլ ես. այլ ես գիտեմ, որ Համազասպ եպիսկոպոսն է այդ նենգությունն արել»:

Այնժամ խանը և այնտեղ գտնված բոլորը ցնծությունով օրհնեցին Աստծուն, որ անպարտին զրպարտիչների ձեռքից ազատեց: Նույն ատյանում այդ թուղթը պատռեցին, իսկ Մելքիսեթյանները կորագլուխ ու ամոթահար գնացին իրենց տեղերը: Սրանից հետո քիչ ժամանակ անց, մեծ Շահ-Աբաս արքայից Ամիրգունա խանին Մովսես վարդապետի վերաբերյալ հրովարտակ եկավ հասավ, որի մեջ գրված էր. «Ամիրգունա խան, ճանաչիր Մովսես անունով վարդապետին, որ բնակվում է քո քաղաքում՝ քեզ մոտ. շտապ նրան ինձ մոտ ուղարկիր. ես ուր որ լինեմ, թող գա ինձ գտնի»:

Այս որոնման պատճառը սպիտակեցրած մոմն էր, որովհետև այն ժամանակ, երբ Մովսես վարդապետը Երուսաղեմ քաղաքում էր, այնտեղ սովորեց մոմ սպիտակեցնելու արհեստը. և ներկայումս ինքը ամեն տարի [մոմը] սպիտակեցնում և եկեղեցում պատարագին և բոլոր ժամերգություններին

սպիտակ մոմ էր վառում. տերունական և նշանավոր սրբերի տոները կատարում էր մեծ հանդեսով, սպիտակ ու պայծառ մոմերով, մեծ ցնծությամբ, ինչպես որ գրված է սուրբ Հովհան Թադևոսյանի պատմության մեջ:

Դարձյալ թագավորները սովորություն ունեն, որ տղաներ ու աղջիկներ հավաքեն բոլոր երկրներից: Այս սովորության համաձայն նաև Շահ-Աբաս թագավորը իր նախարարներից մեկին, որի անունն էր Բայինդուր բեկ, սրա հետ նաև այլ ներքիններ ուղարկեց Ատրպատական երկիրը՝ թագավորի համար հավաքելու տղաներ ու աղջիկներ: Նրանք ելան և եկան հասան Երևան քաղաքը: Մի օր Բայինդուր բեկն ու Ամիրգունա խանը միասին զբոսանքի ելած շրջում էին. զբոսնելով եկան այն անապատը, ուր բնակվում էր Մովսես վարդապետը: Այստեղ Մովսես վարդապետը բերեց և յոթ սպիտակ մոմ նվիրեց Բայինդուր բեկին, յոթն էլ՝ Ամիրգունա խանին: Բայինդուր բեկը, տեսնելով մոմի առավել պայծառ, չքնաղ սպիտակությունը, խիստ սքանչացավ, հաճելիություն գգալով՝ ասաց. «Պահեմ սա և տանեմ, նվեր մատուցեմ շահին»: Երբ Ամիրգունա խանն այս լսեց, ասաց. «Քանի որ այդպես ասացիր, իմն էլ բաժին եմ դնում քոնի հետ, որպեսզի դրա հետ նվեր մատուցվի թագավորին»:

Եվ երբ Մովսես վարդապետը լսեց իշխանների խոսքերը և տեսավ նրանց գործերը, ասաց. «Քանի որ այդպես արեցիք, յոթ մոմ էլ ես եմ բերում, ավելացնում դրանց վրա. այդպես կմատուցես թագավորին»: Իսկ Բայինդուր բեկը գործերը վերջացնելուց հետո գնաց թագավորի մոտ, և զանազան նվերների հետ թագավորին մատուցեց նաև սպիտակ մոմերը, որոնք թագավորը տեսնելով՝ ձեռքն առավ, նայեց, զննեց ու հարցրեց՝ որտեղի՞ց է: Եվ Բայինդուր բեկն ասաց, թե որտեղից է: Արդ՝ դրա համար թագավորը հրովարտակ գրեց Ամիրգունա խանին, որ Մովսես վարդապետին ուղարկի իր մոտ. առանց չնչին հապաղման Ամիրգունա խանը Մովսես վարդապետին ուղարկեց շահի մոտ:

Դրա համար Մովսես վարդապետը Երևանից ելավ, գնաց Բաղդադ քաղաքը, որովհետև այնտեղ էր Շահ-Աբաս թագավորը, որ կամենում էր Բաղդադ քաղաքը ետ գրավել օսմանցիներից, ինչը և գրավեց քիչ օրեր անց: Մինչ տակավին չէր գրավել Բաղդադը, այլ նստած պատերազմում էր նրա շուրջը, այնտեղ Մովսես վարդապետը ներկայացավ թագավորին, երբ մեր թվարկության 1075 [1626] տարին էր: Թագավորը հարցրեց մոմի սպիտակուլթյան մասին, իսկ վարդապետը առջևը կանգնած՝ պատշաճորեն պատասխանում էր:

Ապա շահը հրովարտակ գրեց, տվեց Մովսես վարդապետին և ուղարկեց Սպահան՝ Լալաբեկ իշխանի մոտ, որը թագավորի կողմից Սպահանի քաղաքապետ էր նշանակված, որ Մովսես վարդապետին տա հարյուր լիտր (480 կգ.) մոմ, թագավորի ծառաներից երեք ծառա և նրանց բոլոր ծախսերը հոգա: Իսկ Մովսես վարդապետը այգիներից որին հավանի, անպատճառ տան նրան, որպեսզի այնտեղ մոմ սպիտակեցնի, ծառաներին սովորեցնի, տանի թագավորի մոտ, ուր էլ որ նա լինի:

Մովսես վարդապետը առնելով արքունական հրովարտակը՝ եկավ Սպահան, ցույց տվեց Լալաբեկին, իսկ նա կատարեց թագավորի բոլոր հրամանները. Մովսեսին մոմ և երեք ծառաներ տվեց, որոնց անուններն էին՝ Փառուխ, Ղարչխա, Բեհգադ, և այն այգին, որը կոչում էին Թիլիմ խանի անունով: Մովսեսն այնտեղ ութ ամիս աշխատեց. մոմը սպիտակեցրեց, ծառաներին սովորեցրեց, ապա վերցրեց սպիտակեցրած մոմերը և ծառաներին հետ, գնաց Փահրապատ, քանդի շահը այնտեղ էր, որովհետև Բաղդադ քաղաքը գրավելուց հետո վերադարձել էր Փահրապատ՝ այնտեղ ձմեռելու. այս պատճառով Մովսեսը գնաց այնտեղ:

Այդ նույն օրը այնտեղ էր մեծ փառավոր իշխան, ջուղայեցի խոջա Նազարը, որ խիստ բարեկամ էր Մովսեսին և հարգված Շահ-Աբաս թագավորի: Սրա ձեռքով Մովսես վարդապետը սպիտակ մոմն ու սովորեցրած ծառաներին ներկայացրեց

թագավորին, որը տեսնելով՝ արքան շատ ուրախացավ, ձեռքն առավ և զվարճացավ նրանցով ու բազում հուսադրական խոսքերով անմիջապես ճանապարհեց վարդապետին:

Այդ օրերին եկավ, վրա հասավ մեր Քրիստոս Աստծու ծննդյան Հայտնության տոնը. և ինչպես Մովսեսը սովորություն ուներ՝ մշտապես մեծ հանդեսով էր կատարում տերունական տոները: Եվ ավելի առավել այս տոնը [նախատեսել էր] մեծ պատրաստությամբ ու շատ ավելի պատշաճ կարգավորությամբ, քանզի թագավորն ինքը ևս պատրաստվել էր գալ տոնը տեսնելու և զվարճանելու, ինչը և արեց: Մովսես վարդապետը թափեց երկու մարդաչափ մոմ և ճրագալույցի գիշերը՝ լույս տոնի օրը, վառեց սուրբ Աստվածածնի անունով, իսկ ինքը ոտքի կանգնած մինչև առավոտ հսկում էր ջերմագույն սիրով և հաստատուն հավատով: Հորդաբուխ արտասուքներով աղոթում էր առ Տերը՝ Տիրամայր սուրբ Աստվածածնին բարեխոս բռնելով Տիրոջ մոտ, որպեսզի տոնախմբությունը շնորհալի ցույց տա այլահավատ թագավորին և նրա սիրտը գուլթով ու խղճով լցնի քրիստոնյա ազգի հանդես: Աստծո ողորմությամբ եղավ ըստ վարդապետի խնդրանքի, որովհետև տոնի օրը, մինչ արքան նստած էր զվարճանքին, իսկ վարդապետը զգեստավորված իր պաշտոնյաներով կատարում էր ջրօրհնեքի կարգը, արքան մեծ հաճույք էր ստացել և հավանել տոնախմբությունը: Մովսեսի նկատմամբ համակրանք էր առաջացել, ուստի թագավորը վարդապետի մասին հարցրել էր խոջա Նազարին, սա էլ բարի խոսքեր էր ասել և թագավորի մոտ շատ էր խոսել Մովսեսի մասին:

Օրեր հետո արքան ասաց խոջա Նազարին. «Ձեր վարդապետը ի՞նչ խնդրանք ունի, որ կատարենք, գա՞նձ, կալվա՞ծք կամ ուրիշ որևէ բան, ինչ ինքը կամենում է»: Խոջա Նազարը պատասխանել էր. «Նա այնպիսի մարդ է, որ աշխարհն ու նրա հարստությունը զանց է արել, և դրանցից ոչ մեկի պեսքը չունի: Իսկ եթե շնորհ կանես, ապա սրան իբրև պարգև տուր էջմիածնի լուսարարությունը, որպեսզի այդ

եկեղեցուն սպասավորելով՝ աղոթի թագավորի կյանքի համար»։ Նրա [Նազարի] խնդրանքը հաճելի եղավ, և արքան շատ հավանեց, ուստի թագավորական հրովարտակով Սուրբ Էջմիածնի լուսարարությունը տվեց տեղ Մովսեսին։

Ապա Մովսես վարդապետը Փահրապատից դուրս եկավ մեծ փառքով և անպատմելի ցնծությունքով, ոչ միայն իր, այլև բոլոր քրիստոնյաների [ցնծությունքով] եկավ, հասավ Երևան քաղաքը, ապա՝ սուրբ Էջմիածին և առանց հապաղելու ձեռնարկեց սուրբ աթոռի վերանորոգությունը. մեր թվարկության 1076 [1627] տարին՝ Վարդավառի պատի երկուշաբթի օրը սկիզբ դրին շինությունն ու նորոգությունը։

Արդ՝ տեսնում ես նորոգությունը, բայց չգիտես, թե ինչպիսին էր ավերակությունը. դրա համար հարկադրված գրում եմ ավերակության մասին, որպեսզի ծանոթանան սուրբ աթոռի թշվառությունը, սրանով նաև այն ցավին ու կսկիծին, որ ունեին ողջ հայ ազգն ու վարդապետները ժամանակին սուրբ աթոռի համար։ Սրա հետ նաև [ծանոթանան] Մովսես վարդապետի և իր աշակերտների աշխատանքներին, քրիստոնյաների նվիրատվություններին ու ողորմություններին սուրբ աթոռի նորոգության համար։

Ինչպես ասում է Դավիթ մարգարեն՝ «Երուսաղեմը դարձրին ինչպես մրգապահ հյուղ» (Մաղմ. ՀԸ 1)։ Իսկ Եսայի մարգարեն Սիոնի մասին ասում է. «Ինչպես հյուղակը՝ սեխի պարտեզում» (Ես. Ա 8)։ Սրա նման համարիք նաև Աստվածաբնակ սուրբ աթոռը, որովհետև բոլորովին դատարկվել էր ունեցվածքից, կողոպտվել էր զարդերից. ո՛չ գիրք կար, քանի որ այնտեղ ժամասացություն չկար, ո՛չ էլ ընթերցում, ոչ զգեստ ու շուրջառ, որովհետև ժամակարգություն ու պատարագ չկային։ Մինչև անգամ Քրիստոսի իջման տեղն ու սուրբ սեղանը ծածկոց չուներին։ Ո՛չ կանթեղներ, որովհետև լույս չկար, այլ մշտապես խավարի մեջ էր, բայց մի այլազգի մահմեդական ձեթի ճրագ էր վառում և դնում բեմի վրա, այն էլ երբեմն-երբեմն անցորդ-ճամփորդների համար, որպեսզի

տեսնելով այն՝ իրեն ողորմություն տան։ Ո՛չ խնկարկություն, որովհետև բուրվառ ու խունկ չկար։ Եկեղեցու սալարկած հատակը քանդված էր, դարձել էր գեոունների ու սողունների բույն, իսկ ունեցած մեծամեծ լուսամուտները բաց էին՝ առանց շրջանակի, որտեղից թռչունները ներս էին մտնում, եկեղեցին լցնում ծիրտերով ու ծեղերով և այլ աղբով, որոնք ամեն օր հարկադրված սրբում էին։ Իսկ առավոտյան լուսանալիս թռչունների ձայնը խլացնում էր ժամասացությունը։

Իսկ դրսից գմբեթի գագաթը, ամբողջ տանիքը, պատերի երեսները քանդված էին ու քարերը թափված, պատերի հիմքի քարերը փշրված ու ծակոտված։ Վաղեմի ժամանակներից եկեղեցու շուրջը եղած շինությունները դարձյալ ավերված էին և միմյանց վրա փլված։ Հողն ու մոխիրը այնքան էին բարձրացել, որ եկեղեցու շուրջը ամեն կողմից աղբն ու հողը յոթ կանգուն բարձրացել, եկել ծածկել էր եկեղեցու հիմքերն ու աստիճանները, որ դրսի կողմից էին։

Իսկ եկեղեցու կամ տան գարդերը, սպասքներ ու անոթներ բնավ չկային, որովհետև ինչ որ եղել էին հին ժամանակներից, կաթողիկոսները բոլորը վաճառելով կամ գրավ դնելով վատնել էին, և այժմ նույնպես գրավ դրած անոթներ կային մահմեդական իշխանների մոտ։ Սրանք Մովսես վարդապետը ազատեց. դրանք էին սուրբ Գրիգոր Լուսավորչի որդի Արիստակես Հայրապետի աջը, որոնց հետ նաև սկիհ, բուրվառ, շուրջառ և այլ իրեր։

Իմ ասած խոսքերը ցույց են տալիս, որ տեղը թափուր էր մարդկանցից։ Ծիշտն ասեմ, ամենևին անբնակ չէր, իսկ դու համարիք իբրև անբնակ, որովհետև կաթողիկոսները այնտեղ՝ Էջմիածնում չէին բնակվում, այլ Երևան քաղաքում՝ Կաթողիկէ եկեղեցում, կամ երկրներում շրջագայում էին։ Իսկ ոմն սևագլուխներ՝ սինլքորներ, գոեհիկներ, ինչպես գյուղացի հողագործներ, ստորին մշակների հետ բնակվում էին Էջմիածնում և տարվա շատ օրեր գյուղերում էին անցկացնում, քան Էջմիածնում։

Երբ Մովսես վարդապետը սկսեց նորոգումը, հողի ու մոխրի համար տարակուսում էին, որ բլրացել էր շուրջանակի, թե ինչպես կլինի պեղել: Բայց որովհետև Աստծո կամքը քաղցրացել էր և գործի ձեռնարկությունը նրա հաճություն էր, դուրին եղավ հողի վերացումը: Որովհետև գետից վարար ու հորդ ջուրը բերեցին, հողի մի կողմը կապեցին և բազմաթիվ մշակներ գործի դրին. մշակները սկսեցին հողը փորել և խառնել ջրին. այդպես անելով՝ ջուրը հողն առած տանում էր, իսկ քարը մնում էր: Քիչ օրեր հետո շուտափույթ ամեն կողմից հողը վերացավ և ամբողջ տեղը բացվեց, դարձավ հարթահատակ գետին: Մնացած քարերը շարեցին տների պատերում, որ գործին օգտակար եղավ: Ապա շուրջանակի լայն ու ընդարձակ պարիսպ քաշեցին՝ նրա վրա ութ բուրգ կառուցելով:

Իսկ շինված պարիսպը այսպես ձևեցին: Ինչպես որ եկեղեցու մեջ տեսնվում են եկեղեցու չորս խորաններ, որոնք հորինված են նրա մեջ աշխարհի չորս կողմերը ուղղված. եկեղեցու արտաքին կողմից այս չորս խորանների ճակատներից [սկսելով]: Նախ չափեցին արևելյան ճակատից դեպի արևմուտքի քառասուններեք գազ, որ անում է վաթսունհինգ հալաբի, ապա քաշեցին արևելյան կողմի պարիսպը. այսպես իմացիր նաև արևմտյան կողմինը: Սույնպես և հյուսիսային կողմի խորանի ճակատից չափեցին դեպի հյուսիս քառասուն գազ, որ անում է հիսունվեց հալաբի, ապա պարիսպը քաշեցին. այսպես իմացիր նաև հարավային կողմինը: Ապա արևմտյան կողմում պարսպի մեջ շինեցին դարպաս, տներ իրենց և հյուրերի պետքերի համար: Հյուսիսային և արևելյան կողմերում շինեցին միաբանների բնակություն խցեր, իսկ հարավային կողմում շինեցին սեղանատուն, փուռ, տնտեսատուն, ցորենի և այլ նյութերի ամբար: Այս բոլոր շինվածքներից միայն պարիսպն է հողից շինված, իսկ մնացած բոլորը շինվեցին տաշած քարով, թրծված աղյուսով, կրով ու գաջով, գեղեցիկ ու վայելուչ հորինվածքով:

Սրանից հետո եկեղեցու գմբեթի տանիքը նորոգեցին, քանզի սալերը քանդվել և տեղերից հեռու էին թռել: Իսկ եթե մեկը ցանկանում է իմանալ սուրբ Էջմիածնի լուսակառույց, Քրիստոսանկար, Աստվածաբնակ տաճարի չափը, այսքան է. հիսուն հալաբի չափ երկայնքն է արևելքից դեպի արևմուտք, քառասունութ հալաբի լայնքն է հյուսիսից դեպի հարավ. երեսունհինգ հալաբի բարձրությունն է՝ ներսի կողմի գմբեթի պատից մինչև գետին: Այդ չափերը եկեղեցու մեջ ներսի կողմինն են առանց պատերի:

Եվ օրավուր նորոգում, հաստատում էր սուրբ աթոռը, որով [հաստատում էր] քրիստոնեություն հավատի ամեն կարգ ու կանոն:

Որովհետև սուրբ աթոռի նորոգման լուրը հռչակվելով ծավալվեց ողջ աշխարհում՝ Հունաստանում, Պարսկաստանում, Քրդստանում, Վրաստանում, ուստի ամենքն էլ ուրախանալով ցնծում էին:

Մովսես վարդապետը նաև իր աշակերտներից ուղարկեց ամեն կողմ քարոզություն, որոնք գնացին հոգեբուխ քարոզություն և բարեկրոն վարքով հաստատեցին քրիստոնեական հավատի և եկեղեցական ավանդության կարգերն ու կրոնը, որովհետև ուր էլ գնում էին, իրենց վարդապետի նմանություն մարիտ գործեր էին ցույց տալիս: Շինում էին եկեղեցիներ, կարգում էին քահանաներ և պարտելով կործանում էին ճշմարտության հակառակորդներին, որի հետևանքով գորանում, առաջանում էր ճշմարտությունը: Այլև այս Հոգեկից սուրբ վարդապետ տեր Մովսեսը հաստատեց դպրոց Օհանավանքի մեծափառ սուրբ ուխտում, որտեղ հավաքեց բազմաթիվ մանուկներ և բոլորի ծախսն ու պետքերը ինքն էր հոգում, իսկ մանուկները անզբաղմունք ու անխափան սովորում էին եկեղեցական ուսումը, աստվածաշնչական գրքերի իմաստասիրությունը: Սրանք բոլորը եղան երկրին պիտանի մարդիկ և օգտակար վարդապետներ, եպիսկոպոսներ, աբեղաներ, քահանաներ, և բոլոր վանքերը, որ ամայացել ու խավարի մեջ

էին, լցվեցին միաբաններով, արեղաներով, կրոնավորներով, իսկ գյուղերը՝ հմուտ քահանաներով: Այս պատճառով ողջ ժողովուրդը, առաջին կաթողիկոսի անկարգությունից ձանձրացած, իսկ Մովսեսի բարեկարգությունից մխիթարված՝ սիրով ու հոժարությամբ, կամենում էին, որ մեր սուրբ հայր Մովսես վարդապետը լինի կաթողիկոս: Ամեն տեղերից գրուցաններով ու աղաչանքներով թախանձում էին վարդապետներ, եպիսկոպոսներ և նշանավոր մարդիկ, որ հանձն առնի կաթողիկոսության աստիճան, բայց նա հրաժարվում էր՝ իրեն անարժան համարելով առաքելական աստիճանին:

Բայց Աստծո մարդ այս տեր Մովսես վարդապետը մշտապես իր հոգում վարանում, տխրում ու ցավում էր հարյուր թուման տուգանքի համար, անտանելի ծանր բեռ ու անխզելի շղթա եղավ էջմիածնի սուրբ աթոռի վրա. ոչ միայն նա, այլև ողջ հայոց ազգը [տխրում ու ցավում էր]: Քրիստոսաբնակ սուրբ աթոռի փրկության համար Մովսես վարդապետը չձուլացավ՝ իրեն կամ իր տկար ծերությունը խնայելով, այլ ելավ, գնաց արքայի արքունիքը՝ Ղազբին քաղաքը, քանզի այնտեղ էր Շահ-Աբաս թագավորը մեր թվարկության 1077 [1628] տարում: Եվ դիմելով այստեղ-այնտեղ՝ թագավորների նախարարների մոտ, աղաչում էր նրանց իմացնել արքային հարյուր թուման հարկը վերացնելու էջմիածնի վրայից: Նախարարները հարմար չհամարեցին, ասելով. «Այս թագավորը շատ փողասեր է և ազահ. փողի այդքան շահից չի հրաժարվի, մանավանդ որ այդ գործը ինքն է հաստատել, որով ավելի երևում է, որ չի հրաժարվի դրանից: Այդ պատճառով դու պարտավոր ես լուել այս ժամին և օրերին: Իսկ մենք հարմար ժամանակ գտնելով՝ կխոսենք արքայի առջև»: Այս պատճառով թախձալից սրտով վերադարձավ Ղազբինից, եկավ սուրբ էջմիածին:

Իսկ Շահ-Աբաս արքան ելավ Ղազբինից, գնաց Ֆահրապատ քաղաքը, (որ կոչվում էր Աշրավ) ձմեռելու: Եվ մարդկային հյուսիսում բնույթին համապատասխան հիվանդացավ,

մեռավ մեր թվարկության 1078 [1629] տարվա հունվար ամսի 7-ին և կտակով հաստատեց, որ թագավորությունը տրվի իր թոռին: Քանզի արատամիտ ու բազմախորհուրդ Շահ-Աբաս թագավորը իր որդիներից ոմանց սպանեց, ոմանց կուրացրեց՝ երկուղեղով, թե մի գուցե [նրանցից մեկնումեկին] իշխանները թագավոր կարգեն: Մնացել էր մի թոռ՝ իր ավագ որդու որդին, այս պատճառով թագավորությունը տվեց իր թոռանը: Բոլոր նախարարները, թագավորի տան հավատարիմները հավաքվեցին, թոռին թագավորեցրին և նոր թագավորին կոչեցին Շահսեֆի, քանի որ վիճակով դրին նրա անունը. վիճակն ու կոչումը անվանը հարմարվեց, որովհետև նորընծա թագավորի հոր անունը Սեֆի էր: Նորընծա թագավոր Շահսեֆին թագավոր նստեց նույն թվականին՝ 1629 տարվա հունվար ամսի 19-ին:

Այս ժամանակ պատշաճ ու հարմար պահ եղավ հարյուր թուման տուգանքը վերացնելու համար: Այդ պատճառով Սպահան քաղաքում բնակված ջուղայեցի ժողովուրդը, մանավանդ Աստծո ողորմությունների արժանի քրիստոսասեր մեծ իշխան խոջա Նազարը, նամակ գրեցին և արագընթաց սուրհանդակի միջոցով հասցրին էջմիածին՝ Մովսես վարդապետին, որ շուտափույթ հասնի նորընծա թագավորի պալատը՝ հարյուր թումանը վերացնելու նպատակով: Մովսես վարդապետը անհապաղ շտապանքով գնաց Սպահան քաղաքը՝ թագավորի պալատը, և թագավորի պալատում ութ ամիս մնալով, տեսնելով բոլոր նախարարներին՝ հներին ու նորերին, և նրանց սրտերը գրավեց բազմանվեր աղերսանքով:

Ապա Աստծո սուրբ մարդը պատրաստեց ընծա՝ որպես վայել է թագավորներին, սկուտեղով զուտ ոսկի դահեկան և այլ թանկագին իրեր, խնդրագիր, որ կոչվում է արգա: Վարդապետն ու խոջա Նազարը նախարարների միջնորդությամբ ներկայացրին թագավորին: Վարդապետի վերաբերյալ արքայի հարցումին խոջա Նազարը նրան տեղեկացրեց՝ պատմելով վարդապետի ազնվության մասին, նաև թե նախածանոթ և

հաճելի ծառա էր նախորդ մեծ թագավորին՝ քո պապին, և այժմ աղոթում է թագավորի կյանքի համար, բայց այս խնդրանքը ունի, որպեսզի արքան քննելով գլխի տառապյալ ժողովրդի վրա և ծանր բեռը, որ անտեղի և զուր դրվել էր մեզ վրա, այսինքն՝ արքան հրամայի հարյուր թուժան տուգանքը վերացնել:

Եվ արքա Շահսեֆին այնտեղ՝ ատյանում, շատ բան խոսեց խոջա Նազարի հետ, Մովսես վարդապետից հարցրեց հարյուր թուժան տուգանքի մասին և աստվածային ողորմությամբ ու շնորհներով վարդապետի բոլոր խոսքերը դյուրին ու ախորժելի թվացին թագավորին, քանզի ամենաթագավոր Աստված, որ իր ձեռքում պահում է թագավորների սրտերը, թագավորի կամքը հաճելի դարձրեց ու քաղցրացրեց, ուստի ի լուր ամբողջ ատյանի, ասաց. «Զիջեցի հարյուր թուժան տուգանքը, որ պիտի տայիք թագավորի դիվանին, այսուհետև կացեք ազատ և աղոթեցեք մեր կյանքի ու հաջողության համար»: Այն ժամանակ խոջա Նազարն ու Մովսես վարդապետը և բոլոր իշխանները, որ կանգնած էին թագավորի առջև, ձեռքերը բարձրացրին, գոհության ձայնով օրհնեցին Աստծուն ու թագավորին: Եվ ուրախությամբ ատյանից արձակվեցին, զնացին իրենց տեղերը: Այնուհետև Մովսես վարդապետը և խոջա Նազարը ամեն օր շրջելով իշխանների պալատները և դիվանական մատյանների վերակացուների ու գրագիրների մոտ՝ այնքան չարչարվեցին, մինչև որ բոլոր մատյաններից, որտեղ որ գրված էր այդ բանը, ամեն տեղից հանեցին, դուրս գրեցին:

Ապա խոջա Նազարը գրեց մի այլ խնդրագիր և մատուցեց թագավորին՝ խնդրելով, որ տա թագավորական կնիքով հրովարտակ հարյուր թուժան տուգանքը վերացնելու մասին, միաժամանակ արքայից խնդրեց՝ Մովսես վարդապետին տալ կաթողիկոսության իշխանությունը: Արքա Շահսեֆին կատարեց նրանց բոլոր խնդրանքները՝ թագավորական կնիքով, ազդու և հատու խոսքով հրովարտակ տվեց, թե՛ «թող վերացվի հարյուր թուժան տուգանքը, որը մեր թագավորներից

դրված էր ձեր էջմիածնի աթոռի վրա, տրվի հրաման Մովսես վարդապետի կաթողիկոսության՝ ըստ ամենայն հայոց ազգի խնդրանքի»: Արդ՝ այսպես մեծ չարչարանքով և շատ դրամ ծախսելով, մոտ հազար թուժան, հազիվ կարողացավ վերացնել հարկի ծանր բեռը սուրբ աթոռից:

Սուրբ վարդապետ Մովսեսը թագավորական հրովարտակը առավ, վերադարձավ մեծ ուրախությամբ, եկավ հասավ Աստվածաբնակ սուրբ աթոռ էջմիածին: Սուրբ աթոռի ազատության լուրը տարածվեց ընդհանուր աշխարհի հայ ազգի մեջ. ամենքը լցվեցին անպատմելի ուրախությամբ և ցնծությամբ ու գոհացան Աստծուց:

Այնուհետև ամբողջ աշխարհի երևելի մարդիկ՝ եկեղեցականներ, աշխարհականներ [խոսքը հայերի մասին է], սկսեցին առավելապես աղերսագիր ուղարկել Մովսես վարդապետին. խնդրում, աղաչում էին, որպեսզի նա մի այլ պատճառ հնարի հավատի հաստատության և եկեղեցու կարգի համար, հանձն առնի կաթողիկոսությունը: Այս խնդրագրերը ուղարկվեցին Պարսկաստանից, Վրաստանից, Քուրդիստանից, Հռոմաստանից, իսկ մեր սուրբ հայրը ոչ թե անձնական փառքի, որ փառավորված էր Աստծուց և մարդկանցից, այլ Աստծո ժողովրդի օգտի և հոգևոր կրոնի հաստատության համար լսող եղավ ամենքի աղաչանքներին, ընդունեց կաթողիկոսական աստիճան և Աստծո ամենասուրբ Հոգու օժմամբ օժվեց ամենայն հայոց ազգի հայրապետ՝ պայծառ և պանծալի ժառանգորդ սուրբ էջմիածնի բարձրագահ աթոռի մեր թվարկության 1078 [1629] տարվա հունվար ամսի 13-ին՝ Տիրոջ տնօրինության [մարդեղության] օրը: Եվ Տիրոջ խոսքի համաձայն լուսավորող ճրագ դրվեց բարձր աշտարակի մեջ գերագահ աթոռում լինելու լուսատու մեր Արամյան տան. և իր աստվածաշնորհ վարդապետության մխիթարում էր բոլորին քաղցր քարոզչությունը՝ ուղղելով դեպի արդարության ճանապարհ:

Եվ մեր սուրբ հայրը մաքրակենցաղ էր ու սրբասուն, երկայնամիտ էր ու ողորմած: Սրա ձեռքով շատ գերիններ ազատ-

վեցին գերիչներից, որովհետև սրա ժամանակ անհաշտ խռովություն կար պարսիկների ու օսմանցիների միջև, ուստի ավար ու գերություն շատ էր լինում երկու կողմերից: Գերիներից ում էլ տեսնում էր, անպատճառ գնում և ազատում էր:

Սա մնաց Բարձրագահ աթոռի վրա՝ սուրբ Էջմիածնում ուղիղ վարդապետությունամբ, նորոգեց ավերակները, պայծառացրեց միաբաններով ու վարդապետներով, պատշաճ ու հաստատուն ժամանակազրույթյամբ. հարստացրեց եկեղեցական անոթներով, նյութական հարստությունամբ: Սա կաթողիկոս մնաց երեք ու կես տարի և 1081 [1632] թվի մայիս ամսի 14-ին վախճանվեց. այս կյանքից մահով պակասեց և հանգստով ավելացավ Տիրոջը, գնաց իր անձկալի Քրիստոսի մոտ, որ հանապազ, մշտապաղատ և սրբանվեր աղոթքներով կրում էր իր հոգում:

Այնպես պատահեց, որ սրա մահը տեղի ունեցավ Երևան քաղաքում՝ սուրբ առաքյալ Անանիայի դամբարանի վանքում, այս պատճառով տարան ընդհանուր գերեզմանատուն՝ Կոզեռն կոչված բլուրը, որ Կոզեռն վարդապետի այնտեղ գտնվող գերեզմանի համար այդպես են կոչում բլուրը: Կոզեռն և Մելքիսեթ վարդապետների գերեզմանին կից, այս երկուսի մեջտեղում պատրաստեցին այս սրբի հանգստյան շիրիմը. այնտեղ երկու փակված տապանների միջև դրին նրա սրբասուն մարմնի նշխարները մեծ պատվով ու փառքով՝ ի փառս Քրիստոսի և բարեփոխություն քրիստոնյաների:

Եվ ինչպես սրա կենդանությունամբ ամեն ոք ուրախանալով ցնծում էր, այդպես էլ սրա մահով ամեն ոք սգով տոգորված տխրեց, ոչ միայն քրիստոնյաները [հայերը], այլև մահամեղականները, նաև ինքը քաղաքապետ Մահմադղուլի խանը՝ Ամիրգունա խանի որդին, և իր բոլոր իշխանները, որոնք եկան Մովսես կաթողիկոսի թաղմանը և սգակից լինելով քրիստոնյաներին, ողբում էին նրա մահը, որովհետև այնպիսի աստվածահաճո և աշխարհաչեն մարդ պակասեց երկրից, որի հիշատակը թող օրհնությունամբ լինի և նրա աղոթքներով Տերը մեզ ողորմի. ամեն (Ա. Դավրիժեցի):

ՓԻԼԻՊՈՍ ԱՂԲԱԿԵՑԻ

Մովսես Տաթևացու բարեգործությունները իր կյանքից հետո էլ շարունակվեցին իր իսկ աշակերտների կողմից: Եվ ինչպես ասվում է՝ պտուղը ծառից հեռու չի ընկնում, այդպես էլ նրա աշակերտներն էին: Որոնցից ամենաակնառուն էր Փիլիպոս Աղբակեցին, որը և ժառանգեց իր ուսուցչի առաքիլությունները, հետո նաև Մովսես Տաթևացու առաջարկով հայրապետական աթոռը: Փաստորեն նա՝ Փիլիպոսը, կաթողիկոս դառնալու պատվերը ստացավ սուրբ Անանիայի անապատում:

Սակայն նրան միանգամից չօծեցին, այլ հարկ համարեցին նաև ազգային ընտրության պայմաններն էլ լրացնել: Քանզի բազում շեղումները, որոնք կային այդ շրջանում, Մովսես հայրապետը շտկեց և վերացրեց ինքնակամ նորամուծությունները, ինչպես որ «աթոռակից կաթողիկոսների» գոյությունը. նա չցանկացավ նաև, որ Փիլիպոսն էլ իր հրամանով միանշանակ դառնար կաթողիկոս, այլ իր առաջարկը դրեց համաժողովրդական ընտրության առջև, ինչպես որ կարգն է. «Եվ մենք իրավունք ունենք այդ կեսն էլ նորից Մովսեսի արդյունքը համարել և նրա որոշ հրահանգի հետևանք դիտել, քանզի, անշուշտ, անմիջական օծման կանցնեին միաբանները և մեծամեծերը, եթե բացարձակ լինեք Մովսեսի կամքը: Քանզի անչափ մեծ էր պաշտելիությունը նրա անձի շուրջ» («Ազգապատում»):

Փիլիպոսը իր սրբակենցաղ վարքի շնորհիվ արժանացավ հրաշագործության շնորհի և կոչվեց Փիլիպոս Աքանչեղագործ: Մշտապես շրջելով և գործելով իր սիրելի ուսուցչի՝ Մովսես Տաթևացու հետ, նա էլ ինքնըստինքյան երկար ժա-

մանակ կենցաղավարել է սուրբ Անանիայի անապատում. «Եթե Մովսեսի կաթողիկոսական շրջանի մեջ շատ հիշատակություններ չկան Փիլիպոսի գործունեությունից մասին, պատճառն այն է, որ նա անմիջապես կապված էր Մովսեսի անձին՝ իբրև նրա անբաժան գործակից, և առիթ էի ունեցել զատաբար հատուկ գործեր կատարել:

...Այդ սրտակից գործակցություն հետևանքն էր նաև այն, որ Փիլիպոսը Մովսեսին հաջորդելով՝ նոր բան չձեռնարկեց, այլ ըստ ամենայնի, ջանաց լրացնել Մովսեսի սկսած և արագահաս մահվան հետևանքով չլրացրած ձեռնարկելիքները: («Ազգապատում»):

Նա էլ իր ուսուցչի պես մեծ սեր էր տաժուժ սուրբ Անանիայի անապատի հանդեպ և ամեն ջանք թափում էր նրա պայծառության համար, և իր ընդհանուր շինարարական գործունեություն շրջանում անդրադարձավ նաև սույն անապատի վերանորոգմանը. «Երևանի Անանիայի վանքն էլ փայտակերտ էր, մատուռից բացի: Փիլիպոսին հարկ եղավ նորից նորոգություն ձեռնարկել. իր կատարած շինություն մեջ հատկապես հիշվում է ...Սուրբ Անանիայի վանքի ժամատան սեղանատունը, խուցերը և այլ մասնավոր շինությունները և ոչ թե փայտով, այլ քարով ու կրով» («Ազգապատում»):

Ինչպես Մովսես հայրապետի, այնպես էլ նրա աշակերտի և հաջորդի մասին ասվել են գովաբանական խոսքեր. «Զբաղեցնելով սուրբ աթոռը՝ Փիլիպոսը փայլեց ինչպես արև հատկապես հայ ժողովրդի համար» (Սիմեոն Երևանցի «Զամբու»):

Նա որպես բարի հովիվ գիշեր ու զօր հոգում էր իրեն վստահված հոտի կարիքները. «Սա իր կաթողիկոսությունից սկզբից շրջում, այցելում էր մերձակա վանքերը և հորդորում էր նրանց, որ զգաստությունը և սրբությունը կենցաղավարեն, և եթե որևէ տեղ գտնում էր որոշ ցոփակյացների, ջանում էր ուղղել նրանց խրատով և սաստով: Իսկ ովքեր չէին ուղղվում, դուրս էր հանում, որպեսզի մի փոքր խմորը բոլորը չապականի: Նա նաև զարդարեց Անանիա առաքյալի վանքը, որ

Երևանում է, որին կոչում են նաև «Երևանի անապատ», որտեղ կային 30 կրոնավորներ՝ ընտիր և խստակյաց վարքով: Եվ կաթողիկոսն ինքը բազում անգամ ժամանակ առ ժամանակ գնում էր այնտեղ և մնում մի քանի օր» (Հայր Միքայել Չամչյանց, «Հայոց Պատմություն»):

Նրա ժամանակակից Առաքել Դավրիժեցու պատմությունից առավել մանրամասն կարող ենք ծանոթանալ Փիլիպոս Աբանչելագործ կաթողիկոսի մասին, որից և մեջ ենք բերում որոշ հատվածներ:

«Տեր Փիլիպոս կաթողիկոսը Բարձր երկրից էր, որ այժմ կոչվում է Աղբակ, այն գյուղից, որի անունն է Հրնկան: Սա լինելով մանուկ՝ տասնչորս տարեկան, ավել կամ պակաս, լսեց Մեծ անապատի մենակյացների ճգնական վարքի մասին: Մեծատենչ փափագով ելավ, գնաց Մեծ անապատը՝ կրոնավոր դառնալու և հետևելու առաքինական վարքի մաքրակենցաղ սրբությունը, որը խիստ փափագում էր: Իսկ անապատի կրոնավորները նրան անապատ չթողեցին մանուկ հասակի և անմորուք լինելու պատճառով: Սակայն նա աշխարհ չդարձավ, այնտեղ՝ անապատից դուրս, անտառների մեջ մնաց, որ անապատի շրջապատում էին, և այդպես համբերեց ութ ամիս:

Այս ժամանակները Մովսես կաթողիկոսը, տակավին վարդապետ լինելով, քարոզությունը շրջում էր երկրում և լուսավորում բոլոր մարդկանց՝ ինչպես արեգակ: Իսկ պարոն Սարգիսը՝ Մեծ անապատի հայրը, Փիլիպոսին տվեց Մովսես վարդապետին՝ աշակերտության: Սրա մոտ մնալով Փիլիպոսը հասավ արբունքի՝ երիտասարդական հասակի: Նրան օրհնեցին արեղա՝ կուսակրոն քահանա, իսկ նա գիշեր-ցերեկ հետևում էր ճգնական վարքի, առաքինի գործերի և Աստվածաշնչական գրքերի ընթերցման: Մովսես վարդապետը տեսնելով սրա առաջադիմությունը՝ իր համաձայնությունը ու բոլոր միաբանների վկայությունը նրան վարդապետական իշխանություն, քիչ տարիներ անց՝ վարդապետական գավազան տվեց. 1630 թվականին նրան օրհնեց եպիսկոպոս:

1632 թվականին, երբ մոտ էր Մովսես կաթողիկոսի մահը, նրա մոտ հավաքվեցին եպիսկոպոսներ, վարդապետներ և երևելի մարդիկ, նաև Թահմազդուլի խանը՝ քաղաքի իշխանը, և ողբալով ասացին. «Որովհետև քո Տերը և կյանք տվողը այդպես կամեցավ, որ դու հեռանաս ու գնաս մեզանից, ուստի այժմ խնդրում ենք քո հայրախնամ գուլթից, որպեսզի մեզ բոլորովին որբ էլ չթողնես, այլ հայտնես մեզ, թե ում ես տալիս մեզ, որ քեզանից հետո լինի հայր և հովիվ»: Նա ասաց. «Դուք գիտեք, ում կամենում եք, ընտրեք»: Իսկ ժողովրդի բազմությունը ասաց. «Մենք ամբողջ աշխարհով քեզ ընտրեցինք, իսկ այժմ դու ում ընտրես՝ մեզ ընդունելի է»: Նա ասաց. «Ես կամենում եմ, որ Փիլիպոս վարդապետը լինի իմ փոխանորդը և սուրբ էջմիածնի աթոռի հաջորդը»: Երբ նրանք բոլորը լսեցին, հոժար կամքով հաճեցին և ընդունեցին, որ Փիլիպոսը լինի կաթողիկոս: Երբ Մովսեսի մահվան լուրը տարածվեց ողջ աշխարհում՝ արևելքում, արևմուտքում, նաև այն խոսքը, թե Փիլիպոսի համար պատվիրել է կաթողիկոս անել, բոլորը հոժարությունով և կամովին հավանություն տվին. այս պատճառով ամեն տեղից ուղարկեցին վկայական թղթեր, որպեսզի Փիլիպոս վարդապետը լինի կաթողիկոս: Մինչև վկայական թղթերի գալը այդ տարին անցավ, վրա հասավ 1633 թվականին, նրան հունվարի 13-ին՝ Տիրոջ տնօրինության տոնին, Սուրբ Հոգու օծմամբ օրհնեցին նրան կաթողիկոս: Եվ մեր հայոց ազգը, չնայած Մովսեսի մահվան առիթով վշտալից եղած տխրեց, սակայն Փիլիպոսի հաջորդությունով ուրախանալով՝ ցնծաց, որովհետև հոր փոխարեն որդին մնաց հանուր ազգի իշխանը՝ ըստ մարգարեի Դավթի վկայության. «Եվ թեպետ Մովսեսը վախճանվեց, նրան հաջորդեց Հեսուն, և թեպետ վերացավ Եղիան, նրա փոխարեն Եղիսեն մնաց միևնույն ոգով»:

Նա բազմաշխատ չարչարանքով վերակառուցեց նաև սուրբ էջմիածինը՝ բոլոր շենքերը նորից շինելով, և Սպահանից էջմիածին վերադարձրեց սբ. Գրիգոր Լուսավորչի աջը.

«Սուրբ հայրապետ Փիլիպոսի կաթողիկոսությունը օրավուր գորանում ու հաստատվում էր, որովհետև Տերը նրա հետ էր, քանզի վարքով խիստ ճգնող, պաս պահող, մտքով սրբախորհուրդ, աղոթքներում անձանձիր, խոսակցությունը աստվածային էր. ինչ որ Աստուծոց խնդրում էր, Աստված ամենը անթերի պարգևում էր: Մեր աչքերով հենց տեսանք, որ բազում դիվահարներ նրա աղոթքներով ազատվեցին, հիվանդներ, պեսպես ցավազարներ, անդամալուծներ առողջացան, ամուլ կանայք նրա աղոթքներով զավակներ ծնեցին...»

Նա նաև խոր մտածող, խելոք, աշխարհաչեն և արդյունարար մարդ էր. աստվածաշնչական գրքերի մեջ սրամիտ, նրբաքնին, խրատների ու քարոզների մեջ քաղցրախոս, արդյունավոր: Եվ սրանք աղոթքների շնորհիվ աստիճանաբար ստացավ, որովհետև ամեն տեղ, ուր էլ քարոզում էր ու կանոնադրում, ամենը պտղաբերում և արդյունավետ էին դառնում:

Նաև շատ տոնասեր էր, տոները պայծառացնող, եկեղեցիները զարդարող, տերունական և սուրբ Աստուծո տոների պատվիչ, ինչպես որ գրված է Հովհան Ծանեցու մասին: Այս պատճառով նրա անունը չափազանց հռչակվեց և համբավը տարածվեց ողջ աշխարհում՝ ոչ միայն հայերի մեջ, այլև մահմեդականների, վրացիների, և ամենքը սիրում, հարգում էին նրան: Առավել ճգնություն, սրբություն և Աստուծո հաճելի ծառա լինելու համար խիստ վախենում էին նրանից ոչ միայն ռամիկները, այլև աշխարհակալները, իշխանները, զորավարները, քանզի նրա թշնամիներից շատերին տեսան, որոնք կործանվեցին, մեջտեղից վերացան, և նրա սիրելիներից, որոնք զորանալով առաջադիմեցին:

Եվ այն դպրոցը, որ Հովհանավանքում հաստատեցին, սա ևս ամուր հաստատեց և ուսումով ու առաքինությունով վարժեցնելով՝ հասցրեց կատարելության և տարիներ հետո Հովհանավանքից տեղափոխեց, բերեց սուրբ էջմիածին և դպրոցը այնտեղ հաստատեց, որտեղ բոլորը սովորեցին և եղան

պիտանի մարդիկ՝ վարդապետներ, եպիսկոպոսներ, քահանաներ: Եվ վաղուց ի վեր խափանված վանքերը լցվեցին աբեղաներով, իսկ գյուղերն ու քաղաքները՝ քահանաներով, և դեռևս օրավուր անում է նույն դրվածքով: Եվ սրանով բազմաթիվ կիսավեր ու խախտված եկեղեցիներ նորոգվեցին, և գյուղերում ու քաղաքներում Աստծո նոր տներ շինվեցին հրաշալի հորինվածքով, պայծառ ու փառավոր ամեն որպիսով թյամբ»:

Նա հովվապետական այցով եղավ Կոստանդնուպոլսում և Երուսաղեմում, մեծ ընդունելության արժանացավ և մեծ օգտակարություն բերեց իր հոտին թե՛ հոգևոր և թե՛ նյութական. «Իր վախճանի մոտիկ օրերին տեր Փրլիպոս կաթողիկոսը սուրբ Էջմիածնում էր: Աղուհացքի օրերում՝ չորրորդ կիրակի օրը, ըստ իր մշտական սովորության, նստեց աթոռին և սկսեց այդ կիրակվա քարոզն ասել, որի բնաբանն էր. «Մի հարուստ մարդ, որը ուներ մի տնտես, սրա մասին ամբաստանություն եղավ, որպես թե նրա ունեցվածքը վատնում է» (Ղուկ. ԺԶ 1): Մեկնաբանելով հասավ այն խոսքին, որ ասում է. «Ձեռ կարողանա այլևս տնտես լինել» (Ղուկ. ԺԶ 2): Այստեղ խոսքը վերջացրեց: Իսկ երկրորդ օրը, որ երկուշաբթի էր, տկարացավ և ընկավ մահի՛: Նրա մոտ հավաքվեցին բոլոր միաբաններն ու նրա աշակերտները: Հարցնում էին տկարության մասին: Նրանց պատասխանելով՝ ասաց. «Այս է իմ վերջին տկարությունը, այլևս չեմ առողջանա, քանզի մինչ քարոզս էի ասում. երբ հասա այն խոսքին, որ ասաց՝ չես կարող այլևս տնտես լինել, ինձ թվաց, որ ինչ-որ մեկից հայտնվեց իմ սրտում, թե այլևս մարմնավոր կյանքով չես ապրի, այլևս չես տնտեսի Աստծո տանը, այլ մահվամբ ես վճարվում, ինչպես որ խոսքը վկայելով ասաց՝ չես կարող այլևս տնտես լինել»: Նրա այս խոսքերը լսելով՝ բոլորը մորմոքում ու մղկտում էին նրա ասածի վրա, բայց նա, ըստ իր աստվածատուր շնորհների, բոլորին մխիթարում էր: Այդպես տկար մնաց, մինչև հասավ հինգերորդ կիրակին և այդ գիշեր

առավոտվա դեմ սկսվեց հոգեվարքը: Ինքը իմացավ, որ հոգեվարքի մեջ է, ուստի միշտ աղոթք ու օրհնաբանություն ուներ բերանում Աստծու հանդեպ՝ ասելով. «Այժմ արձակիր քո ծառային, Տեր, դեպի խաղաղություն ըստ Քո խոսքի» (Ղուկ. Բ 29): Փրլիպոս սուրբ հայրապետը յուր սրբասուն հոգին ավանդեց Աստծո ձեռքը:

Նրա մահվան լուրը տարածվեց Արարատյան աշխարհի բոլոր շրջակա գավառները: Ամեն ոք, ով լսում էր, վհատված, թուլացած գետին էր ընկնում, որովհետև նա հայերի շուրջը ամուր պարիսպ էր, որ փլվեց: Շրջակա գավառներից մեծ բազմություն հավաքվեց, որովհետև վեց օր անթաղ մնաց: Էջմիածնի միաբանները և բոլոր վարդապետները կամենում էին սուրբ Էջմիածնի դռանը՝ իր շինած զանգակատան մեջ թաղել նրան, բայց Մահմադղուլի խանը, որ մեծ ոխ ու նախանձ ուներ հայրապետի դեմ, հայրապետի՝ խանի համեմատությունը ավելի հզոր լինելու և զանգակատունը շինելու պատճառով, չթողեց: Քանզի խանը թույլ չէր տալիս զանգակատուն շինել, իսկ կաթողիկոսն իր ուժի գործընթացում հիմնեց և սկսեց շինել. և հայրապետի մահվան պահին, երբ խանը լսեց, թե կամենում են զանգակատան մեջ թաղել, խիստ գրգռվեց, չարացավ և մեծ հոխորտանքով ասաց. «Ես զանգակատունը քանդելու եմ»: Եվ այս պատճառով կաթողիկոսը վեց օր անթաղ մնաց. դազադով Էջմիածնի տաճարի մեջ դրված էր, նա գվարթ երեսով՝ ինչպես կենդանի մարդ, քնած էր, և նրանից անուշ հոտ էր բուրում. ամենքը, որ մոտենում էին նրան համբուրելու, արմանում ու զարմանում էին հորդաբուխ անուշահոտի և երեսի գվարթության վրա. ոչ միայն քրիստոնյաները, այլև այլազգի մահմեդականները հիացած Աստծուն փառք էին տալիս, որ փառավորում է իր սրբերին:

Եվ որովհետև Մահմադղուլի խանը չմեղմացավ իր բիրտ բարքից, չթողեց կաթողիկոսին սուրբ Էջմիածնում թաղել, այդ պատճառով այնտեղից վերցրին նրա մարմնի պատվական մասունքները՝ խաչով, Ավետարանով, մոմերով, հոգևոր

երգերով, տարան սուրբ կույս Հռիփսիմեի տաճարում, խորանի հյուսիսային կողմում հանգստի դրին նրան: Նա Քրիստոսի մոտ բարեխոս է բոլոր քրիստոնյաների և իր հոգեծնունդ որդիների համար: Այժմ երկրի բոլոր բնակիչներից ցավագարները, ախտավորները ուխտի են գալիս նրա սուրբ տապանը համբուրելու և առողջություն են գտնում իրենց ցավերից, և փառավորելով Քրիստոսին՝ գնում են իրենց տեղերը»:

Այս երկու կաթողիկոսները իրենցից առաջ մոտ 2 դար եղող հոգևոր ձմռանից հետո դարձան պատճառ հոգևոր գարնան: «Ինչպես գարնանը, երբ հարավային հողմը փչելով ծննդագործում է հողը և բխեցնում է բազմազան ծաղիկների սեռերն ու տեսակները, որոնցով երփնագարդվելով վայելուչ տեսք է ստանում երկրի երեսը, այդպես էլ կարծես այս երկու կաթողիկոսները՝ Մովսեսի ու Փիլիպոսի ժամանակները եղան: Որովհետև բազմաթիվ վանքեր, անապատներ ու եկեղեցիներ շինվեցին» (Ա. Դավրիժեցի):

Այժմ տեսնենք, թե ինչպես է նույն պատմիչը խոսում այս անապատում գործած մեկ ուրիշ հոգեչնորհ Աստծո ծառայի մասին:

ՄԵԼՔԻՍԵԹ ՎԺԱՆԵՑԻ

Այս զարթոնքի շրջանում վերելք ապրեց նաև արդեն կորած համարվող արտաքին փիլիսոփայական գիտությունը: Այդ ժամանակ ասպարեզ եկան տոկուն վարդապետներ, որոնցից ամենաարգասավորն էր Մելքիսեթ Վժանեցին՝ «Մելքիսեթը մնաց տոկուն աշխատող մինչև վերջ և գերազանցեց (իր ուսուցիչներ) Բարսեղի և Ներսեսի հմտությունները» («Ազգապատում»):

Նա մեծ տքնություններ 15 տարի սովորեց արտաքին գիտությունները և այն 8 ամսվա ընթացքում փոխանցեց սուրբ Անանիայի, Էջմիածնի և Հովհանավանքի միաբաններին:

Մելքիսեթ վարդապետը մյուսների պես չդադարեցրեց այդ գիտությունների ուսուցումը նրա ծանրություն և դժվարա-

մատչելիություն պատճառով, այլ մինչև վերջ ամուր կանգնած մնաց իր այդ դիրքերում՝ հասնելով մեծ հաջողությունների. «Բայց տե՛ր Մելքիսեթը չթողեց փիլիսոփայական գրքերը և դրանց ընթերցումից չթուլացավ, այլ անդադրում տքնություններ գիշեր-ցերեկ կարդում էր ու մտածում, բերում էր Ներսես վարդապետին ցույց տալիս և հարցնում, թե արդյոք ուղի՞ղ է գտած խոսքը:

Բազմաջանք ընթերցման հետ, որ անում էր ու խորհում միշտ, մշտապես տեսական իմաստության մեջ լինելով՝ սրա հետ նաև գործնական առաքինությունը միասին վերցրած, առաջ էր տանում, անապատի կարգ ու կանոնը հավասարապես սովորական եղբայր-միաբանների հետ կատարում էր: Նաև նրանցից ավելի գերազանց գիշերը անց էր կացնում աղոթքներով ու պաղատանքներով՝ ուղղված Տիրոջը և ամեն իմաստություն տվող Տե՛ր Աստծուն, որպեսզի Նա իր համար բանա գրքերի իմաստության դռները և խելամիտ դարձնի նրանց հանճարին:

Այն, ինչ պատմեցինք վերոհիշյալ վարդապետների մասին, սա նրանցից բազմապատիկ ավելին էր: Փիլիսոփայական գրքերի ծանր աշխատանքը իր վրա վերցրեց, չհաշված այն ժամանակը, որ ընկերների հետ էր և կամ չափավոր ճգնություններում էր տքնությունը [անքնությունը], այլև ուղիղ տասը տարի առանց իրեն խնայելու, իր մարմինը խաչ հանած՝ կարիքներով ու ցանկություններ հանդերձ ըստ Պողոսի (Գաղ. Ե 16): Ավելի քան երկու տարի օրը մեկ հաց էր ճաշակում և ուրիշ ոչինչ: Իսկ այդ երկու տարին ամենևին լուռ մնաց և որևէ մեկի հետ չխոսեց, այլ [խոսում էր] Աստծու և գրքերի իմաստության հետ. և բոլորովին կրակի չմոտեցավ [տաքանալու], ճրագ կամ լույս իր հյուսիսը չտարավ, այլ միշտ ցերեկը գրքեր էր վերձանում, գիշերը՝ խորհում:

Իսկ բոլոր էակներից անքններին՝ Սուրբ Հոգի Աստված, որ քննում է ամեն ինչ և Աստծո խորքը՝ նայելով նրա մշտադիր հույսին ու անձանձրույթ խնդրանքին, նրա մեջ լցրեց իմաստ-

սուլթյան ու գիտութեան շնորհները և պարգևեց խնդրելին՝ նրա հաճախակի պաղատանքի համար ըստ նմանութեան իր էակից Տեր Հիսուսի:

Քանզի բոլոր փիլիսոփայական գրքերի գիտութեանը անտարակույս վերահասու իմացող եղավ՝ Սահմանացը, Պորփյուրին, Ստորոգութեանը, Պերիարմենիասին, Աշխարհացն, Առաքինութեանը, Վերլուծականին: Նաև բոլոր ազգերի տոմարը, որոնց պատճենը գրված կա մեր մեջ, քաջապես, առանց տարակույսի ամենին վերահասու եղավ՝ իմանալով նրանց սկիզբը, պատճառը և ամեն կարգը: Նաև տեղյակ եղավ քերականական գիտութեանը և իմացավ ավելին, քան իր ժամանակակիցները:

Արդ՝ միայն սրանք չեն նրա շնորհքն ու գիտութիւնը, որ պատմում ենք, քանզի աստվածաշնչական գրքերից և ուսուցողական խոսքերից շատ բան անգիր էր արել և միշտ բերանացի էր ասում:

Բայց փիլիսոփայական գրքերը հիշատակում եմ այն պատճառով և շնորհակալ եմ նրանից, որովհետև այսպիսի օտար, այլատեսակ, այլանուն ու անծանոթ խոսք առանց վարժեցնողի և առանց որևէ մեկի ուսուցման, ինքնուրույն ամենը գտավ սկզբից մինչև վերջ:

Մարմնական հասակի համեմատութեամբ առավել կատարյալ էր իմաստութեան և հոգու հասակը: Ներսես վարդապետը իր կամքով և անապատի բոլոր միաբանների վկայութեամբ առաջ կանչեց նրան (Մելքիսեթին) բարձրագույն տեղի ու պատվի ըստ Տիրոջ հրամանի, թե՛ «Բարեկամ, բարձրացիր» (Տե՛ս, Ղուկ. ԺԴ 10), և շնորհեց նրան վարդապետութեան գավազան, որ հարածամ քարոզութեամբ աղբյուրաբար իմաստութեան ջրով մխիթարեր և զովացներ լսողներին:

Այն ժամանակի օրերում Մովսես վարդապետը, որ եղավ էջմիածնի կաթողիկոս, դեռ նոր էր սկսել սուրբ աթոռ էջմիածնի նորոգութիւնը և պարսպի շինութիւնը: Սուրբ աթոռ էջմիածնի նորոգութեան և Մովսես վարդապետի կաթողիկո-

սութեան լուրը տարածվել էր ամբողջ աշխարհում, և այս առիթով ամենքը տենչում էին գալ նրանց տեսութեան: Սրա համար Մելքիսեթ վարդապետը Լիմ անապատից ելավ, եկավ Բարձրագահ աթոռ սուրբ էջմիածին: Երկրպագեց Քրիստոսակոխ սուրբ Տեղին, տաճարին և հանդիպեց Մովսես կաթողիկոսին և նրա աշակերտներին, որի գալով ամենքը անպատմելիորեն ուրախացան: Երբ Մելքիսեթ վարդապետը դաս ու քարոզ էր տալիս, խոսքը նրա բերանից դուրս էր գալիս իբրև ուղիսի ու հեղեղի հորձանք, որի իմաստութեան վրա ամենքը ապուշ կտրած զարմանում ու բաղձում էին»:

Քերականական հարցերի շուրջ եղող որոշ վեճեր ծագեցին այդ ժամանակ էջմիածնի միաբանների և լատին վարդապետների միջև, և լատինները առավել հմուտ գտնվեցին այդ հարցում: Ուստի էջմիածնականների խնդրանքով Մովսես Տաթևացին կարգադրում է, որ սբ. Անանիայի վանքից Մելքիսեթ վարդապետը տեղափոխվի էջմիածին և ուսուցանի նաև այնտեղ. «Եվ ի լրումն այս ամենի, որ Մելքիսեթ վարդապետը դաս տվեց աշակերտաց եղբայրներին, մեծ ցնծութեամբ և բերկրալից հոգով իր ձեռքերը երկինք բարձրացրեց, սկսեց գոհանալ Աստծուց. փառավորում էր և խոստովանում, որ իր շնորհները Տիրոջից են, և ասում էր աշակերտած եղբայրներին. «Ոչ մի այլ մտածմունք ու խոհ չկա իմ մտքում, բացի միայն այս իմաստութեան համար [մտածելուց], որ երկար և անհաշիվ տանջանքով հազիվ գտա, այն էլ Տիրոջ շնորհով. վախենում էի, թե առանց որևէ մեկի սովորեցնելու կմեռնեի, և այս պանծալի ու չքնաղ գիտութիւնը ինձ հետ հող կմտներ, կամփոփվեր: Բայց արդ՝ որովհետև դաս տվի ձեզ և Տիրոջից ընդունած խոսքի արծաթը գցեցի լուծայափոխներին, այսուհետև փոխանակ տրտմութեան, մխիթարութիւն ունեմ, որովհետև թեպետ ես կմեռնեմ, բայց ձեր մեջ սերմանված Տիրոջ խոսքը կմնա աշխարհում, և այն, ինչ ես տամսհինգ տարի և էլ ավելի մեծ տաժանքով հազիվ կարողացա գտնել, արդ՝ հեշտ ու դյուրին ութ ամսվա ընթացքում

ձեզ հանձնեցի: Բայց ձեզնից խնդրում եմ, Տիրոջով սիրված իմ եղբայրներ, ինչպես մեզ պատվիրեցին մեր նախնի վարդապետները՝ կտակ անելով և մեզ վրա պարտավորություն դնելով, նրանց նման ես էլ այսօր ձեզ պատվիրում և նույն պարտականությունն եմ դնում ձեզ վրա, որպեսզի չթուլանաք և հանգիստ չտաք աչքերին և նինջ՝ արտևանունքներին, այլ բռնելով այս իմաստության շավիղը՝ ձեր կյանքի օրերում անդուլ ու անդադար աշխատեցեք սրա վրա մինչև ձեր վախճանի օրը: Իսկ ես հույս ունեմ Սուրբ Հոգի Աստծու՝ աննախանձ պարզեացողի վրա, որ բազմապատիկ ավելացնելով կարոյունավորի ձեզ շնորհներով մեզնից ավելի, և ինչ էլ որ պարզեի ձեզ, աննախանձաբար սովորեցրեք այլ խնդրողներին, ով էլ որ նա լինի:

Սրանից հետո Մելքիսեթ վարդապետն ընկավ հիվանդություն մահիճ, քանզի առաջին ծանրատար ճգնությունների համար, որ Լիմ անապատում դիմազրավելով համբերել էր ձմեռային ցրտին ու սառնամանիքին, սառը քամին արմատավորվել էր նրա մարմնում, որի պատճառով շուտ-շուտ հիվանդանում էր, որի հետևանքով հյուսվելով մաշվեցին անդամների բոլոր մասերը: Այդ հիվանդությամբ վճարեց այս կյանքը և գնաց վերին իմաստության՝ Տեր Քրիստոսի մոտ» (Ա. Դավրիժեցի):

Նա էլ էր հաճախակի գալիս սբ. Անանիայի անապատը և երկար ժամանակ էր անցկացնում այնտեղ, և Մովսես Տաթևացու պես նա էլ իր վախճանը կնքեց սույն անապատում և թաղվեց սբ. Հովհաննես Կոզեռնի կողքին. «Բազմաշխատ Մելքիսեթ վարդապետի մահը եղավ Երևան քաղաքում, սուրբ առաքյալ Անանիայի դամբարանի վանքում: Նրան տարան ընդհանուր գերեզմանատուն՝ այն բլուրը, որ կոչում են Կոզեռն, որովհետև Կոզեռն վարդապետի գերեզմանի պատճառով, որ այնտեղ է, այդպես են կոչում բլուրը: Այնտեղ Կոզեռն վարդապետի գերեզմանին մոտիկ պատրաստեցին գերեզմանը և այնտեղ դրին հանգիստ նրա մարմնի պատվական, սրբասուն և շխարհները և տապանաքարի վրա գրեցին անունը: Սրա

վախճանը տեղի ունեցավ 1631-թվականին: Այս գլխի սկզբում, որ վարդապետների կարգում հիշեցինք գավառացի Բարսեղ վարդապետին և սրա աշակերտ մոկացի Բեղլու Ներսեսին և սրա աշակերտ երևանցի Մելքիսեթին Վժան գյուղից, այս այն Մելքիսեթն է, որի պատմությունը արեցինք. սրա հիշատակը օրհնությամբ լինի և նրա աղոթքներով Տերը մեզ թողություն տա: Ամեն» (Ա. Դավրիժեցի):

Առաքել Դավրիժեցի պատմիչը, ստորև մեզ ախորժալուր տեղեկություն է հայտնում նաև շնորհաշատ և օգտակար մեկ այլ հոգևորականի մասին:

ՈՍԿԱՆ ԵՐԵՎԱՆՑԻ

Սուրբ Անանիայի վանական այս դպրոցում Մելքիսեթ Վժանեցու աշակերտներից հետագայում առավել ճանաչում գտավ Ոսկան Երևանցին: Նա մանուկ հասակից աշակերտել է Սպահանի Խաչատուր վարդապետի մոտ, և երբ Մովսես Տաթևացին Սպահան կատարած այցից ետ է վերադառնում՝ Ոսկանին էլ բերում է իր հետ:

Նա մնալով սուրբ Անանիայի վանքում իր ուսուցիչ Խաչատուր վարդապետի և ընկերոջ՝ Սիմեոն աբեղայի հետ, սկսեց աշակերտել Մելքիսեթ Վժանեցուն:

Այդ ժամանակ էջմիածնում միաբանները առանձնապես տեղ չէին տալիս արտաքին գիտությունների կարևորությունը: Սակայն տեսնելով Երևանի սբ. Անանիայի անապատի միաբանների մեծ հաջողությունները այդ ասպարեզում, ինչպես վերը ասացինք, ցանկություն են հայտնում որ իրենք էլ սովորեն՝ դիմելով կաթողիկոսին. «Կամ մեզ ևս հրաման տուր գնալ Երևան Մելքիսեթից դասել առնելու, կամ նրան բեր այստեղ, որ էջմիածնում դասավանդի»: Կաթողիկոսը ստիպված հրամայում է Մելքիսեթին՝ գնալ էջմիածին և դասավանդելու այն բոլոր աբեղաներին, որոնք ցանկություն էին հայտնել: Երբ Մելքիսեթը գնաց, Խաչատուր վարդապետը չկամե-

ցավ գնալ էջմիածին, այլ մնաց Երևանի վանքում: Երկուսից մեկնումեկին՝ Միմեոնին կամ Ոսկանին, հարկ եղավ մնալ Խաչատուր վարդապետի մոտ, որովհետև երկուսն էլ նրա աշակերտներն էին մանկուց: Այստեղ Միմեոնը, որպես ավագ, Ոսկանին ասաց. «Տե՛ս, տեր Ոսկան, մեզանից մեկը պիտի մնա այստեղ՝ վարդապետի հետ: Այս գիտություններն էլ հույժ պետքական են մեզ, որ գնալով Սպահան՝ ուսուցանենք: Եթե ցանկություն ունես սովորելու՝ դու գնա, ես կմնամ սպասավորելու նրան: Իսկ եթե չես ուզում՝ ես կգնամ. և դու այստեղ կապասավորես վարդապետին»:

Սա էլ անտեղյակ լինելով գիտելիքներին և տարիքով պատանի լինելով՝ մանավանդ ավագություն առաջնորդությունը, տալով Միմեոնին՝ ինքը մնաց վարդապետի մոտ՝ Երևանում, իսկ Միմեոնը Մելքիսեթի հետ գնաց էջմիածին որը և այնտեղ կարգաց Պորփյուրը, Ստորագությունները, իսկ մեկնությունից (Պերիարմենիա) մինչև տասչորս գլուխ: («Ա. Դավրիժեցի»):

Դավրիժեցու պատմության ԾԷ գլուխը հետագայում ավելացվել է Ոսկան Երևանցու կողմից, որպես լրացում Դավրիժեցուց հետո եղող դեպքերին («Էջմիածնի Մելքիսեթ վարդապետի հանդեպ դրսևորած վերաբերմունքը թերևս պատճառ է դառնում, որ նա տեղափոխվում է Երևան, ուր և ս. Անանիայի անվան մենաստանում բաց է անում իր դպրոցը:

Ոսկան Երևանցու կողմից Առաքել Դավրիժեցու պատմության մեջ ավելացված ԾԷ գլխի հրապարակումով մեր մշակութային կյանքի պատմության մեջ ամրագրվում է տեսակետ, ըստ որի՝ Երևան քաղաքում 1631 թվականի սկզբին երեք-չորս ամիս ս. Անանիա մենաստանում (այժմ՝ ս. Զորավոր եկեղեցի) գործել է Մելքիսեթ վարդապետ Վժանեցու բացած դպրոցը, որտեղ իրականացվել է բացառապես բնական գիտությունը վերաբերող առարկաների՝ քերականության, փիլիսոփայության, տոմարագիտության դասավանդումը:

Ոսկան Երևանցու բերած այս հավաստիացումը, որքան մեզ

հայտնի է, միակ աղբյուրն է, որի միջոցով վավերացվում է Երևանում նման կարգի դպրոց լինելը, դպրոց, որի գոյությունը պետք է արժեքավոր ու կարևոր ներդրում համարել Երևանի մշակութային պատմության մեջ: Այդ դպրոցը, ըստ Ոսկան Երևանցու, գործել է «մի որոշ ժամանակ»: Այդ անորոշությունը ճշտելու միակ միջոցը թերևս կարող է համարվել ավանդվող առարկաների վրա ծախսված ժամանակամիջոցով: Մելքիսեթ Վժանեցին Երևանում հասցրել է իր աշակերտներին ուսուցանել քերականություն և Դավիթ Ներգինացու (Անհաղթի) «Սահմանք իմաստության» գիրքը: Կա մի վկայություն ևս. Մելքիսեթ վարդապետը իր «Կտակում» խոսելով տասնհինգ տարիների ընթացքում տքնանքով ձեռք բերած գիտելիքների մասին, ապա, խոսքն ուղղելով իր աշակերտներին՝ հպարտությամբ նշում է, որ ինքը «Ութ ամսվա ընթացքում է այդ ամենը» սովորեցրել նրանց՝ Երևանի ու էջմիածնի դպրոցներում: Պետք է ենթադրել, որ այդ ութ ամսվա մոտ կեսը դասավանդվել է Երևանում՝ Անանիայի անապատում, իսկ մյուս կեսը՝ էջմիածնում («Էջմիածնի Մելքիսեթի» ամսագիր):

Հետագայում Ոսկան Երևանցին մեկնում է Ամստերդամ և նվիրվում տպագրական գործին: Նա հանդիսացավ առաջին հայերեն տպագիր Աստվածաշնչի հեղինակը (1768թ.), նաև 19 կտոր այլ հոգևոր գրքերի և մի քանի գրքեր էլ տպագրեց Մարսելում և Ալիգուռնայում (Իտալիա). «Այս կերպով տպագրության ձեռնարկին կատարելապես նահատակ եղավ տպարանի փոշիների մեջ թավալվող այդ սրբազան արքեպիսկոպոսը» (Լեո, «Պատմություն»):

«Ոսկանի անձնավորությունը արժանի է մեր ազգի մտավոր զարգացման տեսակետից մեծ երախտավորների կարգը դասել, հայ տպագրությանը իսկապես մղում տվողին ճանաչել» («Ազգապատում»):

ԱՆԱՆԻԱՅԻ ԱՆԱՊԱՏԸ՝ ԳՐԶՈՒԹՅԱՆ ԿԵՆՏՐՈՆ

17-րդ դարում եղող այդ «Մեծ զարթոնքի նախահայր» Մովսես Տաթևացու սուրբ Անանիայի անապատում մնալը դարձավ պատճառ նաև հայ գրչութիան արվեստի նոր վերելքի, որը առավել ակնառու էր սուլյն անապատում, որտեղ դասավանդվում էր աստվածաբանություն, գրչության արվեստ (բոլորագիր և նոտրգիր տեսակներով) և քերականություն: Այստեղ ուսանած գրիչների ընդօրինակությունների մեծ մասը պահվում է Երևանի Մեսրոպ Մաշտոցի անվան Մատենադարանում:

«ԺԶ-ԺԸ դդ. Երևանը հայտնի է դառնում որպես հայ գրչության կենտրոն, և դրանում զգալի ներդրում է ունեցել սբ. Անանիայի վանքի դպրոցը, որտեղ առաջնային տեղ էր հատկացված ձեռագրերի ընդօրինակման արվեստին: ԺԵ դարի 20-ական թթ. Մովսես Տաթևացու ծառայության շրջանում վանքի պահոցները հարստանում են նոր գրված կամ ընդօրինակված բազմաթիվ ձեռագրերով: Նրանցից մեկը՝ Քարոզգիրքը, 1623թ. ընդօրինակել է հենց ինքը՝ Մովսես Տաթևացին, և այդ մասին հիշատակություն թողել գրքի վերջում: Նշանավոր ընդօրինակող էր նաև Պողոս Տրվրիկեցին, որ 1623 թ. սբ. Անանիայի վանքում, Մովսես Տաթևացու հովանավորությամբ, նույնպես արտագրել է մի քարոզգիրք, իսկ Զաքարիա գրչի 1625թ. արտագրած մեծ ժամագրքի վերջում կա գրություն այն մասին, որ ինքը՝ Զաքարիա Վաղարշապատեցին արեղա էր՝ Մովսես Տաթևացու աշակերտը որի հետ սբ. Անանիա վանքում ձեռագրությամբ զբաղվում էր նաև Տաթևացու մեկ ուրիշ աշակերտ՝ Եսայի Սյունեցի սարկավազը: Վերջինիս 1625-ին արտագրած մի ձեռագիր հասել է մինչև մեր օրերը և այժմ գտնվում է Մեսրոպ Մաշտոցի անվան Մատենադարանում (թիվ 1538):

Մովսես Տաթևացու մյուս ճանաչված աշակերտը՝ Մինասը, ձեռագրության արվեստին տիրապետել է կյանքի վերջին շրջանում՝ վաթսուներես տարիքում: Նույն սուրբ Անանիա

վանքում նա 1626 թ. արտագրել է ժամագիրք, որի հիշատակարանում նույնպես տվյալներ կան Տաթևացու վերաբերյալ: Վանքի գրիչներից էր Մկրտիչ քահանան, որը 1631-ին ժամագիրք է արտագրել, իսկ 1658թ. վերականգնել է Գրիգոր Տաթևացու քարոզների գիրքը, այնուհետև ընդօրինակել փրկիսոփա Փիլոնի աշխատությունները: Նա իր հիշատակարանում գրում է, որ ինքը այդ գործը կատարել է «յանապատս Երեւանայ, առ շիրիմին նշխարաց մեծի առաքելոյն Անանիայի ի կաճառս բազմակոյտ եղբարց սրբացնին»:

Սբ. Անանիայի վանքում ստեղծված ձեռագրերից գիտական արժեք է ներկայացնում Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմությունը», որը 1633թ. արտագրել է Մադաթիան: Ձեռագրի հիշատակարանը հուշում է, որ նրա գրիչը ոչ միայն գրագետ, այլև բանաստեղծական ձիրք ունեցող անձնավորություն է եղել:

Մատենադարանի 6221 թվակիր ձեռագրի գրիչը հայտնի է, քանզի հիշատակարանը, որը սովորաբար գրչի վկայագիրն է հանդիսանում, գրեթե ամբողջությամբ քայքայվել է և չի կարողացվում: Բայց հաջողվել է պարզել, որ ձեռագիրն ընդօրինակվել է Երևանում (1664թ.), մի այնպիսի ծանր ու դառն ժամանակներում, որը թելադրել է գրչին՝ հայցել սբ. Աստվածածնին (սբ. Անանիայի վանք), սբ. Երկու Երեսնի, սբ. Հակոբ, սբ. Կաթողիկե և այլ վանքերի հովանավորությունը հանուն Երևանի փրկության:

Շուրջ 20 տարի ձեռագրերի ընդօրինակությամբ է զբաղվել նաև Գրիգոր Երևանցի քահանան: Երևանի պատմությունն

ուսումնասիրողների համար արժեքավոր է 1686թ. նրա արտագրած ժամագրքի հիշատակարանը, ուր մանրամասն նկարագրված է 1679թ. Երևանի ավերիչ երկրաշարժը, ինչպես նաև տեղեկություններ կան Մովսես Գ կաթողիկոսի մասին: Այնուհետև, շուրջ 100 տարվա մի շրջան, սբ. Անանիայի վանքում որևէ ձեռագիր հավանաբար չի ստեղծվել կամ ընդօրինակվել: Ամենայն հավանականությամբ, եթե եղել է, ապա մեզ չի հասել, կամ ոչնչացվել է թուրք-պարսկական պատերազմի ժամանակ և կամ՝ գերեվարվել: Այս մասին են վկայում բազմաթիվ հիշատակարաններ, որոնք, երբևէ կրելով գերություն լուծը, փրկվել ու վերադարձվել են հարազատ հարկ այս կամ այն բարեգործի ջանքերով կամ նույնիսկ՝ մարդկային կյանքի գնով:

Անանիայի վանքում գրված և մեզ հայտնի հաջորդ ձեռագիրն ստեղծվել է 1776թ.: Դա մի քարոզգիրք է, որ ընդօրինակել է Կիրակոս քահանան՝ վանքի վանահայր Ավետիս Կարբեցի վարդապետի տղան: Ներկայումս այդ գիրքը պահվում է Մատենադարանում 939 համարի տակ: Գրքի հիշատակարանը պատմում է մեր հայրենիքի այդ տարիների քաղաքական իրավիճակի, բնակիչների ծայրագույն կացության, լեզգիների և Վրաստանի թագավոր Հերակլի արշավանքների, պատմական նշանակություն ունեցող ուրիշ այլ իրադարձությունների մասին»:

(Բելլա Ավետիսյան, Տեր Մամբրե քահանա Քեսաբյան, «Սուրբ Զորավոր եկեղեցու պատմություն»):

ՍԻՄԵՈՆ ԵՐԵՎԱՆՑԻ

Ըստ մասնագետների, Սիմեոն Երևանցի բազմաշխատ կաթողիկոսն էլ է ուսում ստացել սուրբ Անանիայի անապատում: Սակայն նրա կողմից սույն անապատի մասին գրված շատ քիչ տեղեկություններ մենք գտանք: Նրա «Ջամբու» գրքում վանքերի մասին շարադրանքի մեջ կա մի փոքր տեղեկություն Անանիայի անապատի մասին և մի կոնդակ. «Վասն

առաջնորդութեան Անանիայի Առաքելոյ Վանից.

Առաջնորդական Կոնդակ ետ սրբազան Պետրոս վարդապետին, որ ի քրդաստանու կողմ է, և արար զնա Առաջնորդ Սուրբ Անանիա Առաքելո վանից և նորին վիճակացն, որք էին Առինջ գյուղ և բոլոր բոշայք»: Նա էլ իր նախորդ կաթողիկոսների Մովսես Տաթևացու և Փիլիպոս Աղբակեցու պես հաճախ, հատկապես ամուսնու, մնում էր Երևանում («Ազգապատում») և, համաձայն վերը հիշատակված կաթողիկոսների՝ հավանական է, որ այդ ամուսյին օրերն անցկացնում էր սուրբ Անանիայի անապատում, որի վանահայրը այդ ժամանակ Պետրոս վարդապետն էր, ինչպես որ կոնդակում գրված է այդ մասին: Սիմեոն Երևանցին Հայաստանում հիմնադրեց առաջին տպարանը և թղթի գործարանը:

«Սիմեոնի արդյունքների գլուխ կարող է դիտվել կրթության համար հոգածությունը, բայց ոչ միայն ուսուցիչ, այլև իբրև շինարար, տնտեսագետ, վարիչ, քաղաքագետ, տպագրիչ, մատենագիր, շատ ընդարձակ և շատ բեղմնավոր արդյունավորություն ունեցավ իր կաթողիկոսություն մեջ:

Իր բազում գործերից միայն «Ջամբու»-ը հրատարակվեց: Բազմաթիվ են նաև եկեղեցական գործերի համար նրա կազմած կանոնները, որոնք, եթե հիշատակություններից քաղվեն, կարելի է մի կանոնագիրք կազմել» («Ազգապատում»):

ՍՈՒՐԲ ԶՈՐԱՎՈՐ ԵԿԵՂԵՑԻ

«Երևանը, որ հաճախակի պատահող տարերային աղետների կենտրոն էր, 1679թ. հունիսի 4-ին վերապրեց սարսափելի և ավերիչ մի նոր երկրաշարժ ևս: Այս անգամ աղետի կիզակետը Գառնին էր: Փէ դարի պատմիչ Զաքարիա սարկավազի վկայությամբ, ստորգետնյա ցնցումները շարունակվել են շուրջ

չորս ամիս: Վնասվել են Երևանի բազմաթիվ շինություններ, այդ թվում նաև սբ. Անանիայի վանքը, որտեղ աղոթքի պահին իր հավատակից եղբայրների հետ փլատակների տակ զոհվում է նաև գիտնական և համբավավոր հոետոր Ստեփանոս վարդապետը՝ Գեղարզի (Այրիվանքի) վանահայրը:

Այս տարիներին է, որ Երևանցի վաճառական խոջա Փանոսի բարեգործական միջոցներով նոր հիմքի վրա, զանգակատնից քիչ հեռու, սբ. Աստվածածնի պատվին կառուցվում է ներկայիս եկեղեցին՝ զանգակատնով: Շինարարության ավարտից հետո գլխավոր մուտքի վրա տեղադրվել է մի հուշաքար, որը պատմում է եկեղեցու անվան և այն մասին, որ եկեղեցին կառուցվել է ի հիշատակ խոջա Փանոսի նախնիների ու սերունդների:

Թեև այս գրությունը բազմիցս է ուսումնասիրվել հետազոտողների կողմից, այսուհանդերձ, եկեղեցու կառուցապատման տարեթիվը վերաբերյալ տարակարծություններն առկա են, քանզի գաղտնագիրը գրեթե անընթեռնելի վիճակում է: Կառուցման տարեթիվն ընդունված է համարել 1693-ը՝ հիմք ունենալով, հավանաբար, արևելյան նրբագեղ խաչքարի գրությունը («Պատմություն սբ. Զորավոր եկեղեցու»):

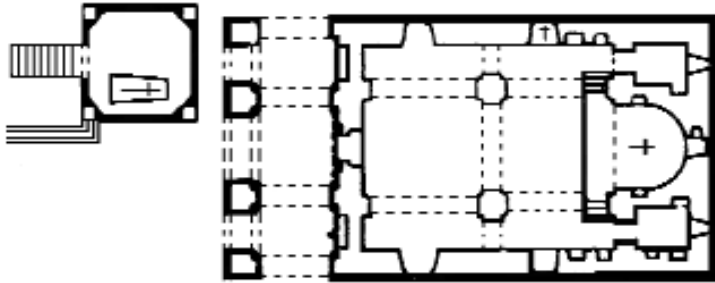
Ինչպես ասվեց, Զորավոր անվանումը կապված էր սուրբ Անանիա առաքյալի «ամենագոր» նշխարների հետ: Սակայն մի այլ պատճառ էլ է եղել, որ այդ «Զորավոր» անունը հաստատվի այս եկեղեցու վրա:

«Սբ. Անանիայի վանքի հարուստ կենսագրությանը զուգահեռ մեզ են հասել բազմաթիվ ավանդություններ, որոնք և օգնում են պարզաբանելու եկեղեցու «Զորավոր» անվան ծագումը: Համաձայն դրանցից մեկի, որ գրի է առել սբ. Ղազար կղզում Մխիթարյան միաբանության ճանաչված ուսումնասիրողներից Գ. Ինճիճյանը՝ թշնամական արշավանքների ժամանակ կողոպտվել է Սևանա կղզու վանքը: Գողացված արժեքների թվում է եղել նաև հրաշագործ (զորավոր) մի Ավետարան, որն ինչ-որ ձևով լիճն է ընկնում: Լճից Զանգու (Հրազդան) գետի ջրով Ավետարանը հասնում է մինչև

Երևան և հայտնվում աստվածապաշտ, հավատավոր մի կնոջ մոտ, որը և Սուրբ Գիրքը հանձնում է սբ. Անանիայի վանքին: Այստեղ Ավետարանը պահվում է մինչև ԺԹ դ. վերջը: Ավետարանի հրաշագործ գորությունն նկատմամբ ունեցած հավատի ազդեցությունը ժողովուրդը առօրյա խոսակցության պահին, իր խոսքը հաստատելու նպատակով, երգվում էր «Զորավոր Ավետարանով»՝ երբեմն-երբեմն եկեղեցին կոչելով նաև սբ. Զորավոր: 1835-ից հետո, երբ վանական կյանքն այստեղ արդեն դադարել էր գոյատևելուց, եկեղեցին դառնում է Մարաղայից (Պարսկաստան) գաղթած և մոտերքում ապրող հայերի ծխական աղոթատեղին և վերջնականապես անվանվում «սբ. Զորավոր»: Ցավոք, ձեռագրի նկատմամբ քնքուշ զգացումներ ծնող գաղտնիքը այդպես էլ մնաց չբացահայտված: Մինչև այսօր էլ անհայտ է, թե ո՞ր Ավետարանի մասին է այս պատմությունը և թե որտե՞ղ է գտնվում այն» («Պատմություն սբ. Զորավոր եկեղեցու»):

1895 թ. Վաղարշապատում տպագրված «Տեղեկագիր Գեղարքունի» աշխատության մեջ պատմվում է մի ճանա-

Սուրբ Զորավորի եկեղեցու հաստակագիծը

պարհորդություն մասին: Էջմիածնից Տփղիս (Թբիլիսի) գնալու ճանապարհին Մեսրոպը արքեպիսկոպոսն անցնում է Երևանով և այցելում տեղի սրբավայրերը, նաև՝ սուրբ Զորավոր եկեղեցին: «Ապա գնացինք սուրբ Անանիա առաքյալի անվամբ շինված եկեղեցին, որ այժմ «Զորավոր» է անվանվում: ...Այս եկեղեցու միջից՝ արևմտյան դռան մոտից, սանդուղքներով ուխտավորներն իջնում են 10 աստիճան գետնի տակ՝ ուխտ անելու Անանիա առաքյալի գերեզմանին, որ մի փոքրիկ թաղակապ մատրանի մեջ է, որ և մենք իջնելով՝ խոնկ ու մոմ նվիրեցինք Անանիա առաքյալին և հայցեցինք նրա բարեխոսությունը բոլոր ճանապարհորդների համար: Այս վայրը վանականների տեղ լինելով՝ երբեմն նստում էին վանահայր վարդապետներ, ինչպես և Մովսես Սյունեցի (Տաթևացի) մեծանուն կաթողիկոսը և ուրիշ շատեր»:

1961թ. Վազգեն Ա-ի ջանքերով սկսվեցին սբ. Զորավոր եկեղեցու վերականգնման աշխատանքները, իսկ 1978-1980-ին կատարվեցին նաև որոշ վերակառուցումներ:

Այսօր էլ սուրբ Զորավոր եկեղեցու վրա վերանորոգման աշխատանքների կարիք կա: Սակայն առավել մեծ աշխատանքների կարիք է զգացվում եկեղեցուն կից տարածքում, որտեղ մինչև վերջերս պահպանվել էին Փիլիպոս Աքանչեղազործ հայրապետի կողմից կառուցված խցերի մնացորդները: Այստեղ նախատեսված է կառուցել մի շինություն, որը մի գույն կկրի մեր երանելի հայրապետի՝ Մովսես Տաթևացու անունը, և հուսով ենք, որ այն նորից կծառայի այսօրվա մեր

հոգևոր կյանքի վերելքին աջակցելուն: Կառույցի նախագիծը վաղուց պատրաստ է. եթե գտնվեն հովանավորներ, ապա այս օրհնված վայրը, որ դարեր շարունակ մեր սուրբ հայրերի կողմից մշտապես վերանորոգվել է, կվերանորոգվի ևս մեկ անգամ, և նրա հովանավորները կարող են հուսալ արժանանալու առ Աստված առաքված նրանց բարեխոսությանը և բախտ ունենալ հիշվելու եկեղեցական աղոթքներում: Քանզի նման երախտավորները մշտապես հիշատակման են արժանանում. «Ողորմեա գեկեղեցի շինողաց, երախտավորաց, պողտուից, սպասավորաց և այնոցիկ, որք ընդ հովանեալ սրբոց եկեղեցւոյ են հանգուցեալ» (Ժամագիրք):

Սբ. Զորավորի երկայնական կտրվածքը

Վերը նշված հիշատակությունների մեջ շատ հաճախ հիշվում էր Կոզեռնի գերեզմանատան և Կոզեռնի մատուռի մասին: Ինչպես արդեն նշվեց, այս բլուրը, որ շրջափակված է Պոռչյան, Դեմիրճյան և Բաղրամյան փողոցներով, ժամանակին եղել է Երևանի հնագույն գերեզմանոցներից մեկը և, ինչպես արդեն ասվեց, 10-11-րդ դարերի հայոց մեծ վարդապետ Հովհաննես Կոզեռնը թաղվել է այս բլրի վրա. «Կոզեռնի մոտ հետագայում թաղվել է Բաղեշի Ամրդուլա վանքի արտաքին գիտությունների դպրոցի նշանավոր վարժապետ Մելքիսեթ Վժանցի վարդապետը, իսկ դրանց երկուսի մեջտեղը՝ մեր հայտնի Մովսես Գ. Սյունեցի կաթողիկոսը: Այդտեղ՝ դրանց գերեզմանների վրա, հետագայում շինվել է մի

ԿՈԶԵՌՆԻ ՄԱՏՈՒՐԸ

Վերը նշված հիշատակությունների մեջ շատ հաճախ հիշվում էր Կոզեռնի գերեզմանատան և Կոզեռնի մատուռի մասին: Ինչպես արդեն նշվեց, այս բլուրը, որ շրջափակված է Պոռչյան, Դեմիրճյան և Բաղրամյան փողոցներով, ժամանակին եղել է Երևանի հնագույն գերեզմանոցներից մեկը և, ինչպես արդեն ասվեց, 10-11-րդ դարերի հայոց մեծ վարդապետ Հովհաննես Կոզեռնը թաղվել է այս բլրի վրա. «Կոզեռնի մոտ հետագայում թաղվել է Բաղեշի Ամրդուլա վանքի արտաքին գիտությունների դպրոցի նշանավոր վարժապետ Մելքիսեթ Վժանցի վարդապետը, իսկ դրանց երկուսի մեջտեղը՝ մեր հայտնի Մովսես Գ. Սյունեցի կաթողիկոսը: Այդտեղ՝ դրանց գերեզմանների վրա, հետագայում շինվել է մի

վայելուչ մատուռ, որը կոչվել է «Կողեռնի մատուռ», և որը վաղուց արդեն հնացած է եղել, և Մելիք-Սահակ Աղամալյանը 1829 թվին վերանորոգել և իր համար ընտանեկան դամբարան է դարձրել: Այդ հին գերեզմանները, մինչև այսօր էլ դեռ երևում են կիսաքանդ, անխնամ և ապականություն մեջ պահված մատուռում: Մովսես կաթողիկոսի գերեզմանի տապանաքարի վրա դժվարություն կարգացվում է.

«Եյս է քաղան Գամբարանի Եդյալ շիրիմ
Ճանապարհի՝ Տեառն Մովսէսի վարդապետի
ընդրեալ սորք Լայրապետի Որ է քեղա-
Տաթեացի Եորոգող սորք Էջմիածնի
Բացող եւ շինող Գմբէթի»

(Երվանդ Շահագիրգ. «Հին Երևանը»):

1934 թվականին որոշում է կայացվել տեղափոխել գերեզմանոցը: Ոմանք իրենց հարազատների շիրիմները տեղափոխեցին, սակայն հիմնական մասը ուղղակի քանդվեց, և մինչև մեր օրերը, երբ որևէ պատճառով հող են փորում, այդտեղ հանդիպում են մարդկային ոսկորների և գանգերի:

«Երևանը այդ ուղղությամբ ընդարձակելու պատճառով գերեզմանը մնացել էր քաղաքի մեջ: Այդ պատճառով էլ այն

պետք է տեղափոխվեր և, մինչ ննջեցյալների աճյունները իրենց տապանաքարերով այլ գերեզմանոցներ տեղափոխելը, մեզ հանձնարարեցին՝ ուսումնասիրել հնավայրը: Այդ աշխատանքները կատարվեցին 1934 թվականին» (Կարո Ղաֆաղարյան. «Երևան. Միջնադար, Հուշարձաններ»):

Ջարհուրելի էր մտածել, որ մեր երկրի այդ սուրբ մարդկանց գերեզմանները կարող էին նույն ճակատագրին արժանանալ, ինչ մյուս բազմաթիվ գերեզմանները, որոնց տապանաքարերով կառուցեցին Երևանի համար 29 դպրոցը, որի պատերի վրայի հին արձանագրությունները մինչև այսօր երևում են: Պարզվեց, սակայն, որ Աստուծո ողորմությամբ մատուռը կանգուն է մնացել, չնայած այն ոչ մի տեղ չի երևում:

Ահա թե ինչ պատմեց ժամանակին Կողեռն թաղամասի տնային լիազոր, ապա կոմիտեի նախագահ, 73-ամյա Կառլեն Հախվերդյանը.

«Մենք 1955 թվականից այստեղ ենք բնակվում, այդ թվերին մատուռի մոտակայքում ընդամենը մի քանի տուն կար:

Ես ցանկանում էի մատուռին կից ապրող զինվորական Հայկազից գնել մատուռը (այն ժամանակվա դրամով 600 ռուբլի) իմ ազգականների համար, որպեսզի գյուղից գան և ապրեն այստեղ: Դա արդեն 1960 թվին էր:

Բայց նրանք, Վեդիում հողամաս ունենալու պատճառով, փոշմանեցին և չուզեցին գալ Երևան: 1970-ական թվերին այն գնեց Մկրտչյան Ազիզը՝ 1925 թվի ծնված, և կից սենյակներ կառուցելով՝ մատուռը դարձրեց իր բնակելի սենյակներից մեկը: Վերջին անգամ արդեն վաղուց է, որ տեսել եմ մատուռը, նրա ծածկը, պատերը և հատակը մնացել էին նախնական վիճակով»:

Մենք այցելեցինք Մկրտչյանների ընտանիքին և հարցուփորձ արեցինք. նրանք շատ սիրալիք ընդունեցին մեզ և պատմեցին մատուռի մասին (9.04.2002): Ասացին, որ արևմտյան դուռը փակել էին, իսկ արևելյան պատը քանդելով՝ մուտք դարձրել: Երևում էին մատուռի պատերի հաստությունը և տանիքի կամարը, որոնք սվաղված էին և փչված: Ասացին, որ մեջը տապանաքարեր չեն եղել և, ապա, հատակը բետոնել և փայտով պատել էին: Եվ քանզի հատակը վնասված չի եղել, ապա հուսով ենք, որ նրանց սրբասուն նշխարներն էլ անխախտ իրենց տեղում են, ինչպես սբ. Անանիայի նշխարները, անկախ շինությունների դարեդար ավերումներից և վերանորոգումներից հետո էլ մշտապես իրենց տեղում են մնում Տիրոջ կամոք: Սակայն մեր ազգի համար անվայել է՝ այսօր տեսնել մատուռի այդ վիճակը և անտարբեր մնալ:

Այդ մատուռը այնտեղ ննջող սրբերի աճյունների պատճառով համարվել է մեծ սրբավայր, և նույնիսկ այստեղ նրանց հիշատակին Սուրբ Պատարագ է հաճախ մատուցվել: Ինչպես այդ մասին վկայված է 1842 թվականին գրված. «Ստորագրութիւն Կաթողիկէ Էջմիածնի եւ հինգ գաւառաց Արարատայ» աշխատության հեղինակ Հովհաննես եպիսկոպոս Շահխաթունյանցի կողմից՝ «Կողեռն կոչված բլրակը, որ քաղաքի հյուսիսային կողմում է գտնվում, հանդիսանում է որ-

պես հայազգի բնակիչների գերեզմանատուն:

Բարձրավանդակի կենտրոնում գտնվում է մատուռը, որտեղ Հովհաննես վարդապետի գերեզմանի վրա պատարագելու տեղ է: Նրա անունով էլ կոչվում է բլրակը: Առընթեր հիշյալ վարդապետի, ամփոփվեց նաև Մովսես կաթողիկոս Սյունեցին»:

Մի կողմից ուրախալի փաստ է մատուռի կանգուն լինելը, իսկ մյուս կողմից էլ մեծ ցավ ենք ապրում՝ տեսնելով Հայոց աշխարհի այս մեծագույն երախտավորների հիշատակի հանդեպ նման անտարբեր վերաբերմունքը: Գուցե այս ընտանիքի բնակվելով է պայմանավորված այն, որ մատուռը անաստված բռնակարգի աչքից հեռու մնալով՝ չի քանդվել: Սակայն մեր ժամանակներում, երբ արդեն անցյալ է դարձել 70-ամյա անաստվածություն շրջանը, պետք է պատշաճ վերաբերմունքի արժանացնել այդ սրբավայրը, շնորհակալություն հայտնել տեղի բնակիչներին և հոգալ նրանց բնակարանային պայմանների մասին՝ վայրը բարեկարգելով և նորից այդ ուխտատեղին իր նախկին վայելուչ տեսքին բերելով:

Յավոք, Եկեղեցին այսօր միայն իր ուժերով ի զորու չէ այդ

Սբ. Կողեռնի մատուռը 30-ական թվականներին:

նվիրական վայրը բարեկարգել ըստ պատշաճի. դրա համար հարկ է պետական հոգացություն: Ինչպես բազում բնակիչների բնակարանային պայմաններն ապահովելով պետությունը մաքրեց Հյուսիսային պողոտայի համար նախատեսված տարածքը, այնպես էլ կարելի է, ցանկություն դեպքում, անել այս պարագայում:

Եթե մենք մեր երկրի ներսում պատշաճ վերաբերմունք չկարողանանք մատուցել մեր Մեծերի շիրիմներին և եկեղեցական շինություններին, էլ ի՞նչ պահանջենք մեր հարևան ազգերից, որոնք՝ մասնավորապես վրացիները մեր մեջ վրդովմունք են առաջացնում մեր եկեղեցիների հանդեպ ունեցած ոտնձգությունների և հայ հեղինակությունների շիրիմների պղծման համար: Անցած 70 տարիներից հետո շատ նախանձելի է այսօր Ռուսաստանի դիրքորոշումը իրենց սրբերի և նահատակների հիշատակի հանդեպ:

Տա Աստված, որ մենք էլ ակնածանք տածենք մեր մեծանուն սուրբ հայրերի հիշատակի հանդեպ և արժանանանք նրանց բարեխոսությանը առ Աստված, որպեսզի Աստծո ողորմության դռները բացվեն Հայաստան աշխարհի վրա, և մենք էլ արժանանանք համաձայն Նոր Կտակարանյան պատվիրանի՝ «Հոգով և ճշմարտությամբ» մեր սուրբ հայրերի պես փառավորենք Հորը, Որդուն և Սուրբ Հոգուն հավիտյանս: Ամեն:

**«Յաւիտենական յիշատակն արդարոց
օրհնութեամբ եղիցի»:**

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Առաջաբան	1
Մուտք	3
Սբ. Անանիա առաքյալի վկայաբանությունը	4
Սբ. Հովհաննես Կոզեռն	10
Սբ. Անանիայի անապատը 15-րդ դարում	13
Տաթևացուց մինչև Տաթևացի	16
Տեր Մովսեսի վարդապետության ու կաթողիկոսության մասին	23
Փիլիպոս Աղբակեցի	49
Մելքիսեթ Վժանեցի	56
Ռսկան Երևանցի	61
Անանիայի անապատը՝ գրչության կենտրոն	64
Սիմեոն Երևանցի	67
Սբ. Ջորավոր եկեղեցի	68
Կոզեռնի մատուռը	71